ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 3
2000

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајҹан Республикасы
Тәһсил Назирлији

1954-ҹү илдән чыхыр

ијул — август — сентјабр
№ 3 (185) 2000

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАҸЫЈЕВ
Н. Г. ҸӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҺУСЕЈНОҒЛУ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУҸУЛАР!

«АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА

Т Ә Л Ә С И Н !

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз белэдир: 1012.

14623

АЗӘРБАЈҸАН ТӘҺСИЛИНДӘ АВРОПА ПРОГРАМЛАРЫ

Мисир МӘРДАНОВ,
Азәрбајҹан Республикасынын тәһсил назири

Демократик вә һүгуги дөвләт гуруҹулуғу јолуна гәдәм гојмуш Азәрбајҹан Республикасы мүстәгиллијини әлдә едән күндән дүнја бирлијинә, мәнсуб олдуғу Авропаја сых интеграсија хәттини көтүрдү. Авропанын бир сыра структурларында тәмсил олунду, инсан һүгуглары саһәсиндә 20-дәк бејнәлхалг конвенсија вә сазишләрә гошулду, өлкә Президентинин фәрман вә сәрәнҹамларындан ирәли кәлән вәзифәләр рәһбәр тутулараг бүтүн саһәләрдә конкрет вә мүһүм аддымлар атылды. Бир сөзлә, Азәрбајҹанда кедән демократик һүгуги дөвләт гуруҹулуғу просесинин Авропа стандартларына ујғунлашдырылмасы иши реал мәзмун кәсб етди. Нәһајәт, ијунун 28-дә Азәрбајҹан Республикасы Авропа Шурасына тамһүгуглу үзв кими дахил олду. Бу, илк нөвбәдә өлкә Президенти Һејдәр Әлијевин гыса заман кәсијиндә Азәрбајҹан наминә көрдүјү ишләрә верилән лајигли гијмәт, сон једди илдә һәјата кечирдији хиласкарлыг миссијасынын нөвбәти гәләбәси, дахили вә хариҹи сијасәтин дүзкүнлүјүнә, халг јолунда хидмәтләринин сонсузлуғуна дәлаләт едән бариз нүмунәдир. Азәрбајҹан артыг бејнәлхалг мүнасибәтләр системинә Авропа өлкәси кими гәдәм гојмаға башлады. Бу тарихи вә әламәтдар һадисә һамынын бөјүк севинҹинә сәбәб олур, Азәрбајҹан халгынын демократик, плүралист ҹәмијјәт гуруҹулуғу јолунда инамла аддымламасында көрүлән нәһәнк ишләрдән, хош кәләҹәкдән хәбәр верир.

Он Гәрби Авропа дөвләтинин иштиракы илә демократија, һүгуг вә Гәрби Авропа өлкәләри арасындакы бирлији даһа да инкишаф етдирмәк мәгсәдилә јарадылмыш Авропа Шурасы Икинҹи дүнја мүһарибәсиндән сонра Авропа өлкәләринин бирлији үчүн көстәрилән ҹәһдләрдән иди. Авропа Шурасынын јарадылмасы мүһарибәнин дәһшәтләринин бир даһа тәкрар олунмамасына хидмәт едирди. 1990-ҹы иләдәк бу мө'тәбәр тәшкилат әсасән Гәрби Авропа өлкәләриндән тәшкил олунмушду. Мүһарибәдән сонра дүнјада баш верән дәјишикликләр, јени дөвләтләрин јаранмасы Шуранын кенишләнмәсинә өз тә'сирини көстәрди. Авропа Шурасына үзвлүјүн шәртләри бу мө'тәбәр тәшкилатын низамнамәсинин 3-ҹү маддәсинә әсасланыр. Орада дејилир: «Авропа Шурасынын һәр бир үзвү ганунун алилији принсипини вә јурисдиксијасы алтында олан бүтүн шәхсләрин инсан һүгуглары вә әсас азадлыгларындан истифадә етмәси принсипини гәбул едир». Бу бахымдан Азәрбајҹан Республикасында инсан һүгугларынын тә'мин едилмәси үмумдөвләт вәзифәсидир вә өлкәнин һәр бир вәтәндашы инсан һүгугларынын һәјата кечирилмәсиндә вә горунмасында өз мәс'улијјәтини дәрк етмәлидир. Өтән дөвр әрзиндә Авропа Шурасынын сыраларына гәбул олунмаг үчүн хејли ишләр көрүлмүшдүр. Илк нөвбәдә Азәрбајҹан Республикасынын Президенти тәрәфиндән мүһүм фәрман вә сәрәнҹамлар — «Азәрбајҹан Республикасы илә Авропа Шурасы арасында әмәкдашлығын дәринләшдирилмәси саһәсиндә тәдбирләр һаггында», «Инсан вә вәтәндаш һүгугларынын вә азадлыгларынын тә'мин едилмәси саһәсиндә тәдбирләр һаггында», «БМТ-нин инсан һүгуглары бәјаннамәсинин 50 иллијинин кечирилмәси һаггында» вә с. фәрманлар дөвләтимизин бу тәшкилата интеграсијасы истигамәтиндә конкрет аддымларын мүәјјәнләшдирилмәси илә јанашы, республикамызын инсан һүгуглары вә демократија дәјәрләринә садиг галаҹағы инамыны бир даһа тәсдиг едир. Өлүм һөкмүнүн ләғв едилмәси, мәтбуат үзәриндән сензуранын көтүрүлмәси, амнистија вә әфв фәрманларынын тәтбиги, өлкәдә фикир вә сөз азадлығынын мөвҹудлуғу, јени ганунларын гәбул едилмәси вә с. Азәрбајҹанын бәшәри дәјәрләрә садиглијини бир даһа нүмајиш етдирир. Бир сөзлә, Азәрбајҹанын дүнја бирлијинә интеграсијасы просесиндә онун Авропа Шурасына үзв олмасы истигамәтиндә апардығы ишләр хүсуси бир мәрһәләдир. Мүстәгиллијин илк илләриндән башланмыш бу фәалијјәт сон илләр хүсуси вүс'әт алмышдыр. Өлкәмиз Авропа илә тәкҹә ҹоғрафи сәрһәдләрини дејил, һәм дә Авропа дәјәрләрини бөлүшдүјүнү сүбут етмишдир. Инсан һүгуглары Бәјаннамәсинин 26-ҹы мәддәсиндә көстәрилир ки, тәһсил инсан шәхсијјәтинин там инкишафына, инсан һүгуг вә азадлыгларына һөрмәтин күҹләндирилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Бу бахымдан артыг нечә илләрдир ки, Авропа Шурасына гәбул әрәфәсиндә тәһсил саһәсиндә кениш ислаһатлар апарылыр. Өлкә Президентинин бу истигамәтдә вердији фәрман вә сәрәнҹамлар тәһсилин бејнәлхалг стандартлар сәвијјәсиндә гурулмасына, онун ҹәмијјәтдә үстүн саһә кими инкишаф етдирилмәсинә јөнәлдилир. Әламәтдар һалдыр ки, бизим Авропа Шурасы илә биркә ишимиз үмумтәһсил мәктәбләриндән башланмышдыр. 1996-ҹы илдән бәри Тәһсил Назирлији Авропа Шурасы илә «Тәһсил саһәсиндә ганунвериҹилик» вә «Тбилиси тәшәбүсү» програмлары чәрчивәсиндә биркә тәдбирләр һәјата кечирир. Авропа Шурасы тәрәфиндән 1997-ҹи илдә ирәли сүрүлмүш тәшәббүсә вә Азәрбајҹан Республикасы илә АШ арасында имзаланмыш сазишә ујғун олараг Азәрбајҹанын үмумтәһсил мәктәбләриндә тарих фәнининин тәдрисинин тәкмилләшдирилмәси, дүнја, милли вә рекионал тарих үзрә јени дәрсликләрин һазырланмасы вә нәшри саһәсиндә икитәрәфли лајиһәләрин һәјата кечирилмәсинә башланмышдыр. Лајиһәнин бириҹи мәрһәләсинин реаллашдырылмасы нәтиҹәсиндә 1998-ҹи илдә Бакыда «Орта мәктәбләрдә тарих фәнининин тәдриси методикасынын тәкмилләшдирилмәси» мөвзусунда назирликлә биркә милли конфранс кечирилмишдир.

1998-ҹи илдән сонракы мүддәтдә Азәрбајҹан алимләри вә експертләри Авропа Шурасы нүмајәндәләри илә бирликдә республикамызын орта мәктәбләри үчүн бејнәлхалг стандартлара ујғун олан јени тарих дәрсликләрини һазырламышлар. 2000-ҹи илин мај ајында Бакыда «Мүасир орта мәктәбләрдә тарихин мүбаһисәли вә инҹә мәгамларыны нечә тәдрис етмәли?» мөвзусунда милли семинар кечирилмишдир. Семинарда јени тарих дәрсликләринин бир нечә әһәмијјәтли мәгамлары республикамызын алим вә мүәллимләринин мүзакирәсинә тәгдим едилмишдир. Һәмин семинарда Авропа Шурасынын експертләри фәал иштирак етмишләр. Өтән ил Авропа Шурасынын «Тәһсил саһәсиндә ганунвериҹилик» програмы чәрчивәсиндә Тәһсил Назирлијинин нүмајәндә һеј'әти Кијев шәһәриндә кечирилмиш «Тәһсил системинин малијјәләшдирилмәси» мөвзусунда Авропа Шурасынын семинарында иштирак етмишдир. Бундан башга, бу мө'тәбәр тәшкилатын Тбилисидә тәшкил етдији «Орта мәктәбләр арасында әмәкдашлыг» програмы чәрчивәсиндә рекионал семинарда нүмајәндәләримиз хүсуси фәаллыг көстәрмишләр.

Бүтүн бунларла јанашы, бу илин әввәлиндә Тбилисидә, мајында исә Ермәнистанда Авропа Шурасынын тәшәббүсү илә Ҹәнуби Гафгаз республикаларынын тәһсил системи рәһбәрләринин иштиракы илә семинар-мүшавирәләр кечирилмиш, Ҹәнуби Гафгаз халгларынын тарихи, тәдрис васаитләринин һазырланмасы, тәһсилин кејфијјәтинә нәзарәтин һүгуги әсасларынын мүәјјән едилмәси, һәр үч өлкәдә тәһсил ислаһаты програмынын һәјата кечирилмәси вә бу просес заманы јаранан проблемләрин һәлли јоллары вә дикәр мәсәләләр мүзакирә едилмишдир. Нөвбәти семинарын Бакыда јени дәрс илиндә кечирилмәси нәзәрдә тутулур.

2001-ҹи илдән Тәһсил Назирлији Авропа Шурасы илә әлдә едилмиш разылыға әсасән орта мәктәбләр арасында әмәкдашлыг, али тәһсил саһәсиндә әмәкдашлыг, орта мәктәбләрдә «Вәтәндашлыг вә демократија фәнининин тәдриси», мүасир Авропа дилләринин тәдриси програмларында иштирак едәҹәкдир.

Сон илләр дүнјанын бир сыра өлкәләри, бејнәлхалг, һөкумәт вә гејри-һөкумәт тәшкилатлары илә тәһсил саһәсиндә әмәкдашлығымыз кетдикҹә кенишләнир. Бу әлагәләрдә, тәбии ки, али тәһсил апарыҹы јер

тутур. Әмәкдашлығымыз әсасән мүхтәлиф өлкәләрлә тәләбә вә мүәллим мүбадиләси, биркә елми-тәдгигатлар апармаг, бејнәлхалг форумларда иштирак етмәк, бејнәлхалг вә рекионал тәһсил програмларына гошулмаг вә с. әһатә едир. 1994—1997-чи илләрдә республикамыз тәһсил сәнәдләринин, дипломларын вә елми дәрәчәләрин гаршылыглы танынмасы һаггында Авропа Чәнуби-Шәрги Асија рекионал конвенсијаларына гошулмушдур вә ЈУНЕСКО вә Авропа Шурасынын конвенсијаларына гошулмушдур вә Азәрбајчан дипломларын вә елми дәрәчәләрин гаршылыглы танынмасы һаггында конвенсијаны 1997-чи илдә ратификасија едән илк өлкә иди. Һазырда Авропанын 34 өлкәси бу конвенсијаны имзаламыш, 21 өлкә ону ратификасија етмишдир. Авропа Шурасынын рәһбәрлији илә әлдә едилмиш разылыға әсасән Азәрбајчан Республикасынын јени тәһсил гануну лајиһәси инкилис дилинә тәрчүмә олунмуш вә Авропа Шурасы експертләринә көндәрилмишдир. Өлкәмиз ЈУНИСЕФ, ЕКО, Авропа Тәһсил Фонду, ЈУНЕБОН, Авропа Иттифагынын тәһсил програмлары илә бағлы гурумларын ишиндә фәал иштирак едир. Бејнәлхалг тәшкилатларла апарылан әмәкдашлығын ән диггәтәлајиг истигамәтләриндән бири республикамызын али мәктәбләринин Авропа Иттифагы тәрәфиндән малијјәләшдирилән ТЕМПУС-ТАСИС програмына чәлб олунмаларыдыр. Һазырда бу програм чәрчивәсиндә «Авропа-Хәзәр дәнизи» — педагоглар арасында бејнәлхалг мүнасибәтләрин инкишафы, идарәетмәнин модернләшдирилмәси вә бејнәлхалг аләмә чыхыш, нефт сәнајесинин еколокијасы, академик програмларын кејфијјәтинин артырылмасы үчүн мәркәзин јарадылмасы вә с. лајиһәләр ишләниб һазырланмышдыр. Сон илләр республикамызын Америка Бирләшмиш Штатларынын тәһсил програмларында иштиракы да кенишләнмишдир. 1997-чи илдә тәләбә мүбадиләси програмы хәтти илә Азәрбајчандан чәми 5 нәфәр кетдији һалда, өтән ил онларын сајы 19 нәфәр олмуш, бу ил исә 20 нәфәр али мәктәбләрә, 55 нәфәр исә орта мәктәбләрә көндәриләчәкдир.

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, республикамыз һәлә 5—7 ил бундан әввәл Авропа Бирлијинә әмәли интеграсија хәттини ардычыл сурәтдә һәјата кечирмәјә башламышдыр. Азәрбајчанын Авропа Шурасына тамһүгуглу үзв олмасы дөвләтимизин вә халгымызын кәләчәји үчүн чох әһәмијјәтлидир. Бу, илк нөвбәдә Гафгазда сүлһә хидмәт едәчәк, рекионун тәрәггисинә өз төһфәсини верәчәкдир. Дағлыг Гарабағ мүнагишәсинин һәллинә, инсан һүгуг вә азадлыгларынын тә'мин едилмәсинә, Азәрбајчанда һүгуги дөвләт вә вәтәндаш чәмијјәти гуручулуғуна, демократик тә'сисатларын јарадылмасына, хүсусилә Авропа өлкәләри арасында сых әмәкдашлыг әлагәләринин мөһкәмләнмәсинә тәкан верәчәкдир.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан узун илләр тоталитар режим шәраитиндә јашамасына бахмајараг, демократик идеаллары даим сахлаја билмишдир. Бу күн республикамызын Авропа Шурасына үзв гәбул олунмаг истәји халгымызын демократик чәмијјәт, һүгуги дөвләт гурмаг арзусундан ирәли кәлир. Артыг Азәрбајчанын Авропанын ајрылмаз һиссәси олдуғуну сүбут етмәјә еһтијач јохдур. Там әминик ки, республикамыз гыса мүддәтдә Авропа Шурасында јерини мөһкәмләдәчәк, дүнја бирлијинә өз лајигли төһфәләрини верәчәк, республикамызын тәрәггисинә, дирчәлишинә хидмәт едәчәк, бүтүн ишләри уғурла һәјата кечирәчәкдир.

Белә һесаб едирәм ки, Азәрбајчанын Авропа Шурасына гәбул едилмәси илк нөвбәдә сон 7 илдә Президент Һејдәр Әлијевин апардығы мүдрик дахили вә харичи сијасәтин мәнтиги нәтичәсидир. Она көрә дә мән бир тәһсил ишчиси кими, бу мөһтәшәм гәләбә мүнасибәтилә мөһтәрәм Президентимизи тәбрик едирәм, она чансағлығы, халгымызын хошбәхт кәләчәји наминә даһа бөјүк уғурлар диләјирәм. Ејни заманда үзүму мүдрик халгымыза тутараг бу тарихи гәләбәнин мәс'улијјәтини дәрк етмәји вә Авропа Шурасында өлкәмизин башыны даһа да уча етмәк үчүн бүтүн сә'јләри бирләшдирмәји арзу едирәм. Мән бунлара бүтүн варлығымла инанырам.

ФҮЗУЛИНИН «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ

(МӘЗМУН ҮЗӘРИНДӘ ИШИН ТӘШКИЛИ)

(II МӘГАЛӘ)

Билал МУРАДОВ,
АПУ-нун досенти.

М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдрисинә һәср едилән икинчи дәрсдә әввәлки дәрсдә өјрәнилмиш материал шакирдләрдән сорушулуб јекунлашдырылдыгдан сонра мүәллим билдирир ки, бу күн әсәрин мәзмуну үзәриндә иши давам етдирәчәјик.

Өтән дәрсдә үзәриндә ишләдијимиз парчанын сонунда дејилир ки, вахт сүр'әтлә өтдү, Гејс он јашына чатды. Нөвбә елм тә'лиминә јетишди. Ушаға дәрс ләвазиматы дүзәлдиб мәктәбә гојдулар.

Сонракы парчада исә Гејсин мәктәб һәјаты тәсвир олунур. Көстәрилир ки, мәктәбдә бир чәркә гыз, бир чәркә оғлан отурурду. Гызлар арасында бир мисилсиз көзәл вар иди, ады Лејли... Гејс ону көрүб ашиг олду. Лејли дә Мәчнуну көрәндә мин зөвг алыб өзүнү итирди.

Бундан сонракы парчада Гејсин вә Лејлинин көзәлликләри вә мәктәбдә давранышлары тәсвир едилир. Көстәрилир ки, онлар бир-бириндән зөвг алырдылар вә мин бәһанә тапыб бир-бирилә данышыр, үнсијјәт јарадырдылар. Бә'зән Гејс дәрсини сәһв јазырды ки, Лејли она десин: бу сәһвдир, беләликлә онун ширин данышығыны ешитсин. Бә'зән исә китабыны кизләдирди вә дәрсдән сонра Лејлинин јолуна чыхыб сорушарды ки, китабымы көрмәмисән ки?

Бу кәнчләр мәһәббәтләрини кизләдә билмирләр. Лејлинин анасы да бундан хәбәр тутур, гызыны мәзәммәт еләмәјә башлајыр.

Бу күн биз «Анасынын Лејлини данламасы вә вүсал баһарынын хәзан олмасы» вә «Лејлинин инкарла анасына чаваб вермәси вә мәктәбдән чыхыб мөһнәт сарајына кирмәси» парчаларынын мәзмуну үзәриндә иш апарачағыг.

Кечән дәфә олдуғу кими, бу дәфә дә һәмин парчанын мүәјјән һиссәсинин гыса мәзмунуну өјрәнәчәјик, мүәјјән һиссәсини исә охујуб изаһ едәчәјик.

Бундан сонра «Анасынын Лејлини мәзәммәт етмәси» парчасындакы чәтин сөзләрин луғәти јазылыр вә мәтн бејт-бејт охунуб изаһ едилир.

Кеј — ки еј.
Көфткуләр — данышыглар, сөзсөһбәтләр.
Ејбчуләр — пис адамлар.
Бәдку—пис данышан, јава адам.
Бәрки-күл — ачылмыш күл.
Икән — чох.
Јүнүлсән — јүнкүлсән. Бурада јүнкүлхасијјәтли мә'насындадыр.
Лүтф — хејирхаһлыг, инчәлик.
Чүнун — дәли.
Тәбдил — ујмаг, тә'сир алтына дүшмәк.
Меј — шәраб.
Сәфа — ләззәт, хошһаллыг.
Димағ — бәдән, әһвал.
Хирә көз — хаин көз.
Нәһан — кизли.
Чансан — көзәлсән, ағыллысан.
Фәна — һечлик, јохлуг.
Лөбәт — кәлинчик, кукла.
Рөвзән — пәнчәрә, бача.
Сағәр — гәдәһ, бадә.
Мәгам ет — өзүнә јер елә.
Сајә — көлкә.
Урма — һәрәкәт етмә, кетмә.
Әһли-нејрәнк — һијләкәр адам.
Гандан — һарадан, һара.
Зинһар — амандыр, еһтијатлы ол.
Никнам — јахшы адлы.

* Биринчи мәгалә журналымызын 2000-чи ил 1-чи сајында чап едилмишдир.

Мә'руфи-тамами-хасу амыз — ҹамаат ичиндә тәмиз адымызла танынмышыг.

Нәнк — ејб, бәднамлыг.
Лаф — данышыг.
Мүдәббир — тәдбирли, ағыллы.
Сијасәт — әзијјәт, ҹәза.
Минбә'д — бундан сонра.
Әбҹәд — әрәб әлифбасынын системини мүәјјән едән сәккиз кәлмәнин биринҹиси. Бурада әлифба мә'насындадыр.
Ҹәдү әб — ата-баба.
Сүзән — ијнә.
Бүнјад — өзүл, әса, тәмәл.
Әтфал — тифил, ушаг, көрпә.
Үлфәт — достлуг, рәғбәт.
Һәмруз — сирдаш.
Бүт — ибадәт олунан шеј.
Әнга — Гаф дағындакы әфсанәви гуш.
Рәвиш — кедиш, јериш.
Мәзкур — сөјләнмиш, дејилмиш.
Гејри-мәгдур — мүмкүн олмајан.
Худ—олмаг.

Чәтин сөзләрин лүғәти јазылдыгдан сонра мәтнин изаһлы охусу ики шәкилдә тәшкил едилә биләр. Биринҹиси, мүәллим өзү охујур вә изаһ едир. Шакирдләр динләјир, бә'зи бејтләрин изаһыны дәфтәрләринә јазырлар. Икинҹиси, мәтни шакирдләр бејт-бејт охујур, мүәллим изаһлар верир, бә'зи бејтләрин изаһы дәфтәрә јаздырылыр.

Кеј шух! Нәдир бу кәфкуләр!
Гылмаг сәнә тә'нә ејбҹуләр!

Еј шух көзәл! Бу деди-годулар нәдир? Нә үчүн ејб ахтаранлар сәнә тә'нә ејләсинләр?

Нејчүн өзүнә зијан едирсән!
Јахшы адыны јаман едирсән!

Нә үчүн өзүнә зијан вурурсан? Јахшы адыны јаман едирсән?

Нејчүн сәнә тә'нә едә бәдку!
Намусуна лајиг ишмидир бу!

Нә үчүн гијбәтчиләр сәнә тә'нә еләсин? Бу сәнин адына лајигдирми?

Назик бәдән илә бәрки-күлсән,
Әмма нә дејим, икән јүнүлсән.

Сәнин инҹә бәдәнин ачылмыш күл кимидир, лакин јүнкүл һәрәкәтләр едирсән.

Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Әмма нә дејим үзүн ачыгдыр.

Сәндә лалә кими инҹәлик чохдур, амма һејиф ки, үзүн ачыгдыр.
Јә'ни лалә генчә һалында чох көзәл олур, лакин ачылдыгда, башга күлләрдән фәргли олараг, тез солуб јарпагларыны төкүр. Лејлинин анасы бунунла гызына чатдырмаг истәјир ки, сән өз исмәтинлә, ағыр һәрәкәтләринлә лалә гөнчәсинә бәнзәјирсән. Лакин ашиг олмагла гијмәтини азалдырсан.

Тәмкини чүнүнә гылма тәбдил,
Гызсан, учуз олма, гәдрини бил.

Сән тәмкинини позуб бир дәлијә ујма, онун тә'сири алтына дүшмә. Сән гызсан, гәдрини бил, учуз олма.

Һәр сурәтә әкс кими бахма!
Һәр көрдүјүнә су кими ахма!

Һәр оғланы көрән кими тә'сири алтына дүшүб онун әкси олма, су кими онун архасынҹа ахма.

Меј кәрчи сәфа верәр димаға,
Ахдығы үчүн дүшәр ајаға.

Меј ләззәт версә дә ахан заман ајаглар алтына дүшүр. Јә'ни, шәраб учалдыгда, гәдәһин ичәрисиндә олдугда көзәл көрүнүр вә ону ичәндә бәдәнә хошһаллыг кәтирир, лакин ахыб јерә төкүлдүкдә ајаглар алтында тапдаланыр, гијмәтдән дүшүр. Сән дә өзүнү уча тут. Оғланын далысынҹа ахдыгда мәнлијини итирирсән.

Күзкү кими гаты үзлү олма,
Нәркиз кими хијрә көзлү олма!

Күзкү кими сыртыг үзлү олма, нәркиз кими гыјғачы бахышлы олма. Јә'ни сән күзкүјә охшама. Күзкү һәр шеји өзүндә әкс етдирир. Сән дә һәр оғланын әксини гәлбинә салма. Сән нәркиз күлүнә дә охшама. Онун көрүнүшү һијләкәр адамын бахышына бәнзәјир. Сән дә оғланлара алтдан-алтдан, јанакы бахма.

Көздән кәрәк оласан нәһан, сән,
Та демәк ола сәнә ки, ҹансан.

Сән кәрәк оғланларын көзүнә тез-тез көрүнмәјәсән, өзүнү јүнкүл апармајасан, о заман сәни көзәл вә ағыллы биләрләр.

Сән шәм'сән, ујмакил һәвајә,
Ким, шәм'и һава верәр фәнајә.

Сән шамсан, шам һаванын, күләјин тә'сиринә ујдугда аловланыб сөнүр. Сән дә ешгә ујсан шам кими сөнәрсән.

Лөбәт кими өзүнү бәзәтмә,
Рөвзән кими күчәләр көзәтмә.

Өзүнү кәлинчик кими бәзәмә, пәнҹәрә кими һәмишә күчәләрә бахма.

Сағәр кими кәзмәји һәрам ет,
Нәғмә кими пәрдәјә мәгам ет.

Бадә кими әлдән-әлә кәзмә, нәғмә кими мусиги аләтинин пәрдәсиндә өзүн јер тут. Јә'ни, нәғмә мусиги аләтинин пәрдәсиндә сәсләнәндә үрәјәјатан олдуғу кими, гыз да өз јер-јурдуну, һрәкәтләрини низамладыгда көзәл вә үрәјәјатымлы олур.

Сајә кими һәр јерә үз урма,
Һеч кимсә илә отурма, дурма.

Көлкә кими һәр јерә үз вурма, һеч кәслә отурма, дурма. Јә'ни, башгасынын архасынҹа кетсән, көлкәјә бәнзәјәрсән вә гүруруну итирәрсән. Буна көрә јад оғланларла отуруб-дурма.

Сән садәсән, өзкә әһли-нејрәнк,
Ҹәһд ејлә верилмәсин сәнә рәнк.

Сән садәсән, тәмиз гәлблисән, башгалары исә һијләкәрдир. Буна көрә чалыш ки, сәнин адына пис сөз демәсинләр.

Дерләр сәни ешгә мүбтәласан,
Биканәләр илә ашинасан.

Дејирләр ки, сән ешгә дүшүбсән, биканә, лагејд адамларла ашина, дост олубсан.

Сән гандану, ешг зөвгү гандан!
Сән гандану, дуст шөвгү гандан!

Сән һара, ешг зөвгү һара? Сән һара, башгасына шөвг салмаг һара?

Оғлан әҹәб олмаз олса ашиг,
Ашиглик иши гыза нә лајиг!

Әкәр оғлан ашиг олса, бу әҹаиб бир шеј дејилдир. Лакин гызын ашиг олмасы гәбаһәтдир.

Еј ики көзүм јаман олур ар!
Намусумузу итирмә, зинһар!

Еј ики көзүм, рүсвајчылыг јаман шејдир. Аман күнүдүр, намусумузу итирмә!

Биз аләм ичиндә никнамыз,
Мә'руфи-тамами-хасу амыз.

Дүнјада бизим јахшы адымыз вар, ҹамаат ичиндә танынырыг.

Нә нәнк илә дәхи едәлим лаф,
Биз демәјәлим, сән ејлә инсаф.

Биз бәднам олдугда, һеч јердә даныша билмәрик. Биз демәјәк, нәсиһәт вермәјәк, сән өзүн инсаф елә вә јүнкүл һәрәкәтләр етмә.

Тут ким, сәнә гыјмазам мәни-зар,
Мәндән улу бир мүдәббирин вар.

Тутаг ки, мән јазыг сәнә гыјмырам. Амма мәндән дә ағыллы, тәдбирли бир бөјүјүн вар.

Нејләрсән әкәр атан ешитсә!
Гәһр илә сәнә сијасәт етсә!

Әкәр атан бир оғлана ашиг олдуғуну билиб һиддәтләнсә вә сәнә ҹәза версә, онда нечә олар?

Минбә'д кәл ејлә тәрки-мәктәб,
Бил әбҹәдини һәмин ҹәдү-әб.

Бундан сонра мәктәбә кетмә, атабабан кими әлифбаны өјрәнмисән, бәсдир.

Етмә гәләм илә мәшгдән јад,
Сузән түтү нәгш ејлә бүнјад.

Гәләм мәшгини даһа јадына салма, ијнә көтүр, нахышла мәшғул ол.

Әтфалдан ејлә гәт'и үлфәт,
Һәмриз јетәр јанында лөбәт.

Ушагларла достлуғу кәс, ојунчагларла сирдашлыг етсән бәсдир.

Бүт ким бир евдә ејлә мәнзил,
Олма дәхи һәр јанәјә маил.

Бүт кими бир евдә мәнзил елә, даһа һәр тәрәфә мејл еләмә.

Әнга кими үзләт ејлә пишә,
Өјлә рәвиш ејлә ким, һәмишә.

Гаф дағындакы әфсанәви гуш кими тәнһалыға өјрәш, елә давран ки, һәмишә.

Керчи адын ола дилдә мәзкур,
Көрмәк сәни ола гејри-мәгдур.

Адын дилдә сөјләнсә дә үзүнү көрмәк мүмкүн олмасын.

Јә'ни гыз нә гәдәр ағыр олса, күчәбачадан јығышыб бүт кими евдә отурса, Гаф дағындакы гуш кими мүгәддәс олачаг, ады-саны һәр јана јајылачаг вә һамы ону көрмәк истәјәчәк.

Хош ол ки, гызы һәмишә кизләр,
Худ кизли кәрәк һәмишә гызлар.

О адам хошбәхтдир ки, гызы һәмишә өртүкдә, кизли олар. Чүнки гызлар һәмишә кизли олмалыдырлар.

Анасынын Лејлијә нәсиһәти һаггында парча үзәриндә иш баша чатдыгдан сонра мүәллим Лејлинин анасына чаваб вермәк һаггында парчанын мәзмунуну јығчам шәрһ едир.

Лејли баша дүшүр ки, Мәчнундан ајрылмаг, чијәрләрин јанмасы вахты кәлиб чатыб. О, нә едәчәјини билмир. Һәја едәрәк инкар јолуну тутур. Анасына дејир ки, сәнин сөјләдикләриндән мәним хәбәрим јохдур. Ешг нәдир, ашиг нәдир, билмирәм. Дејирсән мәктәбә кетмә, кетмәрәм.

«Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдрисинә һәср олунмуш икинчи дәрсдә мүәллим өјрәниләнләри ашағыдакы суалларла мөһкәмләндириб јекулашдыра биләр:

— Бу күн «Лејли вә Мәчнун» поемасындан һансы парчаларын мәзмуну өјрәндик?

— Лејли вә Мәчнун мәктәбдә бир-бири илә нечә давранырлар?

— Анасы Лејлинин Гејсә ашиг олмасы һаггында хәбәри ешитдикдә әһвалы нечә олур?

— О, гызына һансы сөзләрлә мүрачиәт едир?

— Анасы Лејлини нәләрә бәнзәдир, нәләр илә мүгајисә едир?

— Лалә кими сәндә лүтф чохдур,
Әмма нә дејим үзүн ачыгдыр.

мисраларыны ким шәрһ едәр? Лејлинин анасы бунунла нә демәк истәјир?

— Меј кәрчи сәфа верәр димаға,
Ахдығы үчүн дүшәр ајаға.

мисраларыны ким шәрһ едәр?

— Лејлинин анасы өз аиләләри һаггында нә дејир?

— Анасы Лејлијә нә тәклиф едир?

— Лејли анасынын дедикләринә нечә чаваб верир?

— Лејлинин өз ешгини данмасына сәбәб нәдир? Онун бу һәрәкәтини нечә гијмәтләндирмәк олар?

*

СИНТАКТИК ТӘҺЛИЛӘ ДАИР МУЛАҺИЗӘЛӘР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Јенидән һазырланма вә тәкмилләшмә курсларында өз ихтисасыны артыран мүәллимләрдән бир нечә нәфәри ишләдијимиз кафедраја кәлиб бир садә чүмләнин үзвләринә көрә тәһлили илә бағлы мүтәхәссис фикрини билмәк истәдикләрини хаһиш етдиләр. Һәмин типли чүмләләрин һәм нитгдә чох ишләк, һәм дә синтактик тәһлили илә бағлы јанашма үсулларынын алтернатив характерли олдуғуну нәзәрә алараг конкрет шәрһләр вермәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

Суал белә гојулмушду: «Јарыша һазырлыг башланды» чүмләси үзвләринә көрә нечә тәһлил олунмалыдыр? Мүрачиәт едән мүәллимләрин бә'зиси «јарыша һазырлыг» бирләшмәсини мүбтәда, бә'зиси «һазырлыг башланды» бирләшмәсини хәбәр, бә'зиси дә онлары ајры-ајрылыгда, јә'ни «јарыша»ны — тамамлыг, «һазырлығы» — мүбтәда, «башланды»ны — хәбәр шәклиндә көтүрүлмәсиндә исрар едирдиләр. Көрүндүјү кими, фикирләр дә, бахышлар да мараг доғурмаја билмәзди. Өзү дә о чүр чүмләләрин тест тапшырыгларында да вериләбилмәсинин истисна олунмадығыны нәзәрә алараг мүәллимләрин нараһатлығыны тамамилә тәбии һесаб етдик.

Вариантларын бир-бир шәрһини көстәрмәздән, мөвгеләрә мүнасибәт билдирмәздән әввәл гејд едәк ки, «јарыша һазырлыг башланды» чүмләси сәрбәст сурәтдә үзвләнә билир; белә ки, нә олду? — башланды; нә? — һазырлыг; нәјә? — тәдбирә — Демәли, чүмлә тамамлыг — мүбтәда — хәбәр структурлу чүмләдир. Ону мүхтәлиф чүр интонасија илә дә охумаг олар; лакин бу заман чүмлә үзвләри мөвгејини мәһдудлашдырмағын вә ја онун тәркибиндәки бирләшмәләрдә сабитлик ахтармағын һеч бир лүзуму јохдур. Бу, бизим илк вә сон фикримиздир.

Анчаг мәсәләјә мәнтиги ајдынлыг кәтирмәк чәһәтдән јанашсаг, демәлијик ки, чүмләни үзвләринә көрә тәһлил заманы мүәллимләрин әсасләна биләчәји норматив гајдаларын һеч дә һамысы онлара чатдырылмадығындан, башга сөзлә, бу барәдә дәрсликләрдә мүхтәлиф мәзмунлу вә ја сәвијјәли тәһлил нүмунәләри олмадығындан ики-үч, бәлкә дә, даһа чох јанашма тәрзинин мөвчуд олмасы тәбиидир. Үмумијјәтлә, синтаксисин чәтин проблемләринин бир чоху експериментал сәвијјәдә арашдырылыб нәзәри үмумиләшдирилмәләр шәклинә салынса да, синтактик тәһлил үзрә практик истигамәт һазырланыб нәзәри амилә чеврилмәмишдир.

Тәһсилин ибтидаи вә орта концентринин демәк олар ки, «алиләшдирилдији» индики шәраитдә, абитуријент һазырлығынын академик чәтинлик вә мүрәккәблик сәвијјәсиндә гурулдуғу бир вахтда мүәллимләрин мөвчуд методоложи установкалардан кәнара чыхмаға мејлли олмалары чох да тәәччүб доғурмамалыдыр. Бәли, өз емпирик тәсәвүрләриндән узаға кедә билмәјиб, дилчилик вә методик әдәбијјатда оланлары ахырадәк өјрәнмәдән ән јени «кәшфләри» илә ад-сан чыхармаг руһу илә јашајанлар һөкмләр вермәк әвәзинә, кәнчләрә мәсәләјә елми гајдаларын мәнбәләрини көстәрмәклә јанашы, өзләри дә һәрдәнбир онлары вәрәгләсәјдиләр, јахшы оларды.

Нәһајәт, субјектизмләрә мејлли олуб — «Мән белә һесаб едирәм», «Мән белә көтүрүрәм» һөкмләринин саһибләринә чаваб олараг ашағыдакылары билдиририк.

1. «Јарыша һазырлыг башланды» — чүмләси шәхсли чүмләдир; тамамлыг+мүбтәда+хәбәр модели үзрә урулмушдур.

2. Әкәр чүмлә «јарыша һазырлыға башланды» шәклиндә олса, чүмлә шәхссиз чүмләдир, јенә дә үзвләнмә белә бир шәкил алыр: јарыша (тамамлыг)+һазырлыға (тамамлыг) +башланды (хәбәр).

«Гәбул имтаһанлары башланды», «Али вә орта ихтисас мәктәбләринә гәбул имтаһанлары башланды», «Орта мәктәбләрдә бурахылыш имтаһанлары гуртарды» вә с. кими чүмләләр дә һәмин грамматик структурда дејилми?

3. «Јарыша һазырлыг башланды» чүмләсиндә «һазырлыг башланды»-ны хәбәр көтүрмәклә, ону шәхссиз чүмлә һесаб едәнләр јанылырлар. Шәхсли вә шәхссизлик тәһлил хатиринә олмур, тәһлилә гәдәр нитгдә мүәјјәнләшир. Фикир верәк: Кино саат 10-да башланды, Тәдбир бир гәдәр кеч башланды, Гәбул өз вахтында башланды, Данышыглар чох тез башланды вә с. кими чүмләләр мәкәр грамматик шәхсли чүмләләр дејил?

4. «Јени дәрс илинә һазырлыг башланды», Јығым кампанијасына һазырлыг башланды» чүмләләри дә, тәбиидир ки, шәхсли чүмләләрдир вә дикәр чүмләләр кими онлары да шәхссиз чүмлә шәклиндә ишләтмәк олур: «Јени дәрс илинә һазырлыг ишләринә башланды» вә «Јығым кампанијасына һазырлыға башланды».

Демәли, тәһлил заманы јанашма гәдасы конкрет чүмләнин структуруна көрә олмалыдыр.

«Јығым кампанијасына һазырлыг башланды» чүмләсини нәјә? (јығым кампанијасына), нә? (һазырлыг), нә олду? (башланды) суаллары илә тәһлил едирик. Белә дүшүнмәк лазым дејил ки, «башланды» вә «һазырлыг» сөзләриндән чүмләнин дикәр үзвләрини мүәјјән етмәкдән өтрү мүвафиг суаллар чыхмыр. Чыхыр. Белә ки, нә? башланды — һазырлыг башланды — нәјә? јарыша. О чүмләдән «Тәјјарәјә миник башланды» чүмләсиндә дә миник башланды — бир чүмлә, тәјјарәјә миник башланды— башга бир чүмлә кими ишләнир. Ишләнирсә, демәли, сәрбәст үзвләнмәјә һеч нә мане ола билмәз.

Мүәллимләримизи шүбһәјә салан тамамлыг — фе'ли хәбәр идарә әлагәсидир; јә'ни тамамлыг («тәјјарәјә») миник» сөзүнә дејил, «башланды» сөзүнә аид олмалыдыр; кујә миник сөзү «тәјјарәјә» сөзүнү идарә едә билмәз.

Мүәллимләрә төвсијәмиз бундан ибарәтдир ки, өз ихтисас журналларынын «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси»нин «суаллара ҹаваб рубрикасы»ны 1960-ҹы илдән бу јана олан нөмрәләринин китабханалардан, јашлы нәслин нүмајәндәләри олан һәмкарларындан алыб диггәтлә охусунлар. Орада «нәји, нечә» суалына мәрһум профессорумуз Әзиз Әфәндизадә тәрәфиндән чох әһатәли вә чох ајдын ҹаваблар верилмишдир.

Ону да мүәллимләримизин нәзәринә чатдырмаг истәјирик ки, синтактик тәһлилин өјрәдилмәси илә бағлы проблемләр мәрһум профессорумуз, педагожи елмләр доктору Әли Фәрәҹовун «Грамматик мәфһумларын өјрәдилмәси» монографијасында, мүасирләримиз олан профессорлар Һәсән Балыјев, Әһәд Әһмәдов вә башгаларынын методика китабларында, мәрһум профессор Мухтар Һүсејнзадәнин «Азәрбајҹан дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләри» вә профессор Јусиф Сејидовун «Мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» адлы чох гијмәтли нәзәри тәдгигат әсәрләриндә мејдана чыхарылмыш вә шәрһ олунмушдур.

Хүсусилә дә нәзәри вә методик тәдгигатларда чүмләдәки сөзләр арасындакы грамматик әлагәләр (узлашма, јанашма вә идарә), һабелә чүмләнин үзвләри арасындакы әлагә проблемләри чох әһатәли шәкилдә галдырылмыш вә өз конкрет һәллини тапмышдыр. Онлардан бә'зиләрини хатырлатмаг јеринә дүшәрди:

1. Узлашма әлагәсиндә олан сөз бирләшмәләри чүмләдә бир үзв кими көтүрүлүр; мәс.; **Акифин досту** кәлди. Узлашма әлагәсиндә олан чүмлә үзвләри ајры-ајры чүмлә үзвү олур; мәс., **Акиф мүәллимдир**.

2. Идарә әлагәсиндә олан сөзләр һәм чүмләнин ајры-ајры үзвү кими көтүрүлә, һәм дә көтүрүлмәјә биләр; мәс., Беш **үчдән** ики ваһид чохдур; «**Ата нәсиһәтиндән** фајдаланарлар» нүмунәләриндә олдуғу кими.

3. Јанашма әлагәли сөзләр дә чүмлә дахилиндә ја үзвләнир, ја да бирликдә көтүрүлүр; мәс., Маја сон зәнкә һазырлашыр. «Сон зәнк вурулур» вә с.

Чүмлә тәһлили заманы чүмләнин һансы үслубда олдуғуну, сәрбәст вә ја сабит характерли вә ја да она јахын олдуғуну нәзәрә алмамаға, әксинә, һеч бир елми әсас олмадан «јени кәшфләр» етмәјә мејл көстәрмәјә еһтијаҹ јохдур.

Дилимиз, үслубумуз дәјишмәмишдир. Онлары моделләшдирмә методларымыз да елә. Билдирмәк истәјирик ки, синтактик тәһлилин тәркиб һиссәсинә дахил олан чүмләни үзвләринә көрә тәһлили заманы нитг нүмунәси сечмәјин дидактик әсаслары «Азәрбајҹан дилиндән дидактик материаллар» («Маариф» нәшријјаты; 1980—81) адлы вәсаитләрдә верилмишдир. Вахтилә мәктәб китабханаларына көндәрилмиш, јүксәк тиражла һәмин васитәләрдән, һабелә дәрсликләримиздән чалышма мәтнләриндән истифадә олунса, даһа педагожи, даһа дидактик олар.

Чүмләни үзвләринә көрә тәһлил заманы конкрет чүмләнин структуру илә аналожи чүмләнин структуруну експериментал методла шәрһ етмәк олар. Мәсәлән: «Тәдбирә һазырлыг башланды», «Тәдбирә һазырлыг ишинә башладыг», «Тәдбирә һазырлыға вахтында башладыг», (башламадыг). Тәдбирә һазырлығы бир ил тез башладыг (башламадыг) вә с. и. а. һәмин чүмләләри нә гәдәр кенишләндирсәк белә, јенә дә башланды вә ја башладыг сөзләри чүмләнин мүстәгил хәбәри олур.

Фикир верәк: О заман һәмин тәдбирә (јарыша, ичласа, гаршыланмаја вә с.) һазырлыг ишинә чох ҹидди башламышдыг» чүмләсиндә дә чүмлә үзвләри сәрбәст суалларла мүшајиәт олунур.

Нә етмишдик? — башламышдыг, ким?—биз, нәјә? — һазырлыг ишинә? — тәдбирә. Нә заман? — о заман нечә башламышдыг? — ҹидди, нә гәдәр ҹидди?—чох.

Јери кәлмишкән, јарыша һазырлыг, тәдбирә һазырлыг, тоја һазырлыг, јола һазырлыг типли бирләшмәләрин морфоложи тәбиәтинә көрә инсана һөрмәт, гоҹалара диггәт, бөјүкләрә еһтирам вә.с. типлиләрлә јени нөв бирләшмә типи олмадығыны, лакин фе'ли бирләшмәләрин тәркибиндә ишләнмәјә мејлли олдуғугларыны да унутмаг олмаз. Бунунла белә, онлара конкрет чүмләдә, конкрет нитг нүмунәләри контекстиндә, конкрет синтактик әлагәләрдә, конкрет ифадә васитәләриндә бахмагда тамамилә һаглыјыг; она көрә ки, биз бурада үзвләрә суал верәркән онларын грамматик әсас әтрафында парадигмасыны, башланды гајыдыш фе'линин мә'лум нөвлә тә'сирлик вә јөнлүк һалы идарә едә билмәсини, мәчһул нөвдә исә субјект дә, објект дә тәләб етдијини (мәсәлән, һазырлыг вә ја һазырлыға башланды) нәзәрә алырыг.

«Тәдбирә һазырлыг башланды» чүмләсиндә — «тәдбирә һазырлыг» бирләшмәсини бир јердә мүбтәда көтүрмәкдә исрар едәнләрин аргументи белә олмалыдыр ки, кујә, тамамлыг мүбтәда илә идарә әлагәсиндә ола билмәз, тамамлыг јалныз хәбәрлә идарә олуна биләр. Белә бир аргумент кәрәк һазырлыг исми илә ифадә олунмуш мүбтәда вә ја тамамлығын, идарәедиҹилијиндә (тәдбирә һазырлыг, тәдбирә һазырлыға), мәзмунунда һәрәкәт олан исимләр дә идарә едирләр: ишә, сүлһә, сазишә вә с. һазырлыг, инсанлара рәһбәрлик, ағсаггаллара, ағбирчәкләрә һөрмәт, ушаглара диггәт вә гајғы, рүшвәтхорлуға, гачагмалчылыға нәзарәт вә с. типли бирләшмәләрдә табеедиҹи тәрәфдә исим—әшја мә'насы ифадә етмәклә фе'лләрлә ишләмәјә — идарә олунмаға мејллилик дә нәзәрә алынмалыдыр.

Белә бир ҹәһәти дә нәзәрдән гачырмаг олмур ки, мешәдә һадисә, әскәрлијә чағырыш, достлугда мөһкәм, сөзүндә вә әмәлиндә бүтөв, сәхавәтдә нүмунә, ишкүзарлыгда биринҹи, тәклифләриндә ардычыл, гәдәмләри уғурлу вә с. и. а. нүмунәләринин мәзмунунда мәҹазилик олса белә, һәмин бирләшмәләрин әсас тәрәфләринин (һадисә, чағырыш, мөһкәм, бүтөв, нүмунә, биринҹи, ардычыл, уғурлу) асылы сөзләри (мешәдә, сөзүндә, әскәрлијә...) идарә етдији данылмаздыр.

Лакин онларын чүмлә үзву кими бүтөвлүкдә вә ја үзвләнәрәк көтүрүлмәси чүмләнин нечә гурулмасындан асылыдыр. Мәсәлән, 1). О, бизә сәхавәтдә нүмунә иди; 2). Әнвәр ишкүзарлыгда биринҹи сајылырды; 3). Үлви фикирләриндә вә әмәлләриндә сәрбәстлијә, мүстәгил-

лијә, азадлыға даһа чох мејл көстәрир.

Көрүндүјү кими, бу ҹүмләләрдә идарә әлагәли исми бирләшмәләрин ајры-ајры ҹүмлә үзвү кими көтүрүлмәси тәбиидир.

Бир сөзлә, синтактик тәһлил заманы ҹүмлә үзвләринин мөвгејини һәддән зијадә мәһдудлашдырмаг елми ҹәһәтдән дүзкүн олмадығы кими, тәҹрүби ҹәһәтдән дә әлверишли сајыла билмәз. Сәрбәст типли ҹүмләләрдә сөзләрин нитг ахарында формалашдығыны да, грамматик-семантик тәбиәтинин «нә үчүнләрлә» мүшајәт олдуғуну да нәзәрә алмаг лазымдыр.

Синтактик үзвләнмә актуал үзвләнмәдән кәнара чыхыр, сәрбәст үзвләнмәјә доғру кедир. О, бизим нитгимизин хүсусијјәти илә сәчијјәләнмәлидир. Бу мә'нада ашағыдакы нүмунәләрин верилмәси мүәллимләримиз үчүн марагсыз көрүнмәз:

1. Зәнкин сәси ешидилир.
2. Сон зәнкә һазырлашырыг.
3. Бу зәнки чохдан көзләјирик.
4. Әли једдинчи синифдә охујур.
5. Гатара миник саат онда башланачаг.
6. Рүшвәтхорлугла мүбаризәни инди һәмишәкиндән даһа чох күчләндирмәјә борҹлујуг.
7. Гачагмалчылыгла ҹидди мүбаризәнин тәшкили күнүн актуал мәсәләләриндәндир.
8. Һуманитар фәнләрә даир һазырлыг нормал вәзијјәтдәдир.

Беләликлә, нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, синтактик тәһлил методикасы мүәллимдән нәзәри-дидактик һазырлыг тәләб едир. Тәһлил заманы башлыҹа принсип бу олмалыдыр ки, ҹүмлә үзвләринин суалларынын гојулушу һәм нитгин мәнтигинә, һәм дә грамматик-синтактик әлагәләрә ујғун олсун.

Ҹүмлә үзвләринә јанашмада сөзләрин лексик мә'наја малик олмасы, морфоложи тәбиәти вә сәрбәст ишләнә билмәси әсас көтүрүлсүн.

Бунун үчүн педагожи тәблиғат күчләндирилмәлидир. Бу ишдә башлыҹа рол, тәбиидир ки, «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» журналына мәхсус олмалыдыр.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИН ИНКИШАФЫНДА СИНИФДӘНХАРИЧ ВӘ МӘКТӘБДӘНКӘНАР ТӘДБИРЛӘРИН РОЛУ

Интизар НӘБИЈЕВА,
Сураханы рајонундакы 104 сајлы орта мәктәбин али категоријалы мүәллими

Өлкәмиздә тәһсилин мәзмунунун јениләшдирилмәси, јени педагожи тәфәккүрүн формалашдырылмасы саһәсиндә комплекс тәдбирләрин һәјата кечирилмәси ишинә артыг башланмышдыр. Сон илләр тәһсил саһәсиндә гәбул едилмиш гәрарлар һәр бир тә'лим-тәрбијә мүәссисәси, еләҹә дә һәр бир мүәллим үчүн јарадыҹы фәалијјәт програмына чеврилмишдир.

Мүхтәлиф тәдбирләр комплексини һәјата кечирәркән шакирдләрә јүксәк мә'нәви дәјәрләр ашыламагла јанашы, онларын мараг вә истә'дадыны үзә чыхармаға сә'ј едир, јарадыҹылыг габилијјәтләринин инкишафына хүсуси диггәт јетирирәм.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәсинә ајрыҹа гајғы көстәрирәм. Сөз јох ки, бунун үчүн мүәллимин ихтијарында бөјүк имканлар вар. Бу имканлар сырасында синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин ролу мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Халгымызын тарихинә ганла јазылмыш 10 Јанвар фаҹиәсинә һәср олунмуш әдәби-бәдии кечәдә 1988-ҹи илдән бу күнүмүзәдәк халгымызын кечдији ағыр јол, вердији сајсыз-һесабсыз гурбанлар, иткиләр, гачгынлыг, дидәркинлик, мүһарибә ағрылары, торпаг иткисинин төрәтдији мә'нәви әзаблар һаггында фикирләр сәсләндирилир.

Дан үзү мејдана ахмышды Бакы,
Евиндән күчәјә чыхмышды Бакы.
Инсан дәрјасында гара бајраглар
Гара јелкән кими далғаланырды.
Фикирдән, кәдәрдән бејинләр габар,
Көзләрдә гәзәбдән мәш'әл јанырды.
Кәмиләр ағрыдан бағырырдылар,
Һамыны, һамыны чағырырдылар.
Инсан далғасында гызыл мафәләр,
Галхырды дәниздән дағ јамаҹына,
Белә мүсибәти көрмәјән шәһәр
Көрдү фаҹиә нә, ағры-аҹы нә!..

Шәр, бөһтан, ифтира гәләбә чалмышды о күн. Мәғрур бир халгы сындырмаға чалышмышдылар о күн.

Илаһи, көр нәләр кедир,
Әлләрдә хончалар кедир,
Мафәдә гөнчәләр кедир,
Өлүм гырылым, гырылым!

Нәсә чатмыр, нәсә јохду,
Бу мәзарлыг нә сојугду!..
Бәлкә.. тәкәм, кимсә јохду,
Јаным. Гор олум, гор олум!..

Бу сәфәрдән дөнән һаны!
Дүнән сағды, дүнән һаны!
Бир көстәрин, өлән һаны;
Бахым, кор олум, кор олум!..

Шакирдләрдән Нуранә, Гөнчә, Елвин, Күнел вә Көнүлүн ифасында сәсләнән мисралар динләјиҹиләрин гәлб дүнјасыны ләрзәјә кәтирир... Мәктәблиләрин емосинал мисраларда, бәндләрдә ифадә едилмиш дәрин кәдәри, гәзәби, нифрәт, интигам һиссини санки үрәкләрә көчүрүр, динләјиҹиләри кәләҹәк ағыр вә шәрәфли мүбаризәләрә сәсләјир.

Гачгын шакирдләрин чыхышы исә бизи дәдә-баба јурдундан дидәркин салынмыш сојдашларымызын үрәк јанғысына шәрик едир:

«— А гачгын бала, һара кедирсән үзү белә?

— Торпаға тәрәф, торпаға тәрәф...

— А дидәркин бала, јөнүн һансы сәмтәдир?

— Нәрәк әтирли тәндир јеринә сары... тәндир јеринә сары...

— Ај баба, сән һара белә?

— Өвладым, ана-бабамын мүгәддәс гәбир јеринә доғру..

Анам, һара тәләсирсән?

— Мәни әјләмә, бала. Гызымын ҹәһиз јорғаныны сырымаға, хәмрими күндәләмәјә, инәкләрими сағмаға, парча-парча едилмиш баламын сүмүкләрини јығмаға кедирәм. Мәни јолумдан әјләмә, бала!..

— А көрпә, бәс сән һара?

— Нечә јә'ни һара?! Шәһидләримин, гачгынларымын, дидәркинләримин интигамыны алмаға!

— Сән ки, һәлә көрпәсән!..

— Јол кедә-кедә бөјүјәҹәк, әрәнләшәҹәјәм. Кәләҹәк мәнимдир! Кәләҹәк түркүндүр!. Дүшмән гаршымда диз чөкәҹәк, анам, бил! Ешит! Инан! Инан Инан!...».

Бу бәдии парчаларын дејим тәрзи, интонасијасы, мәктәбли нитгинин дүзкүнлүјү, дәгиглији вә ифадәлилији диггәти ҹәлб едир. Буна наил олмаг үчүн хејли мүддәт кәркин иш апарырам. Чалышырам ки, шакирдләр сөзләрин мүхтәлиф мә'на чаларларындан дүзкүн истифадәјә вә орфоепик нормалара әмәл етмәјә наил олмагла тәдриҹән натиглик сәнәтинә јијәләнсинләр. Шакирдләрә дејирәм ки, һәр бир шәхс көзәл данышыға, ајдын, образлы, мәдәни нитгә малик олмалыдыр. Нитг нә гәдәр зәнкин, долғун оларса, онун тә'сир гүввәси дә бир о гәдәр бөјүк олар. 20 Јанвар, јахуд Хоҹалы мүсибәтләри емосионал, тә'сирли чатдырыларса, бу тәкҹә динләјиҹидә мүвафиг овгат јаратмагла мәһдудлашмаз, онда нитгини зәнкинләшдирмәк, фикрини образлы ифадә етмәк мејлинин күчләнмәсинә дә сәбәб олар.

Гәмләрими јаза-јаза,
Өмүр кечди, күн битди.
Мән дәрди јох едим деркән,
Дәрдләр мәни әритди.
Вурма, көнүл, вурма,
әлбәт бу гышын бир јазы вар,
Бу гара күн кечиҹидир,
Бир күн битәр, инләмә,
Бахчамызда сары бүлбүл
јенә өтәр, инләмә!..

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллик јубилеји илә бағлы тәшкил етдијим поезија кечәси јаддашларда мөһкәм из гојду, абидәнин өзү кими, ону јадетмә мәрасими дә әзәмәтли кечди. Бунунлада истә'дадлы шакирдләрин бачарыг вә габилијјәтләрини үзә чыхараг инкишаф етдирмәк, онларын нитг мәдәнијјәтини формалашдырмаг јә-

нүмүндә даһа бир адым атмыш олдуг. Шүбһә јох ки, узун, ағыр, јоручу вә ејни заманда фәрәһли мәшг күнләри бизи бу наилијјәтә говушдурду.

Гарача Чобанын дөјүшдүјү епизоду сәһнәләшдирдик. Шакирдләрдән Камал, Јадикар, Елмәддин вә башгалары көзәл актјорлуг мәһарәти, тә'сирли, емосионал нитг-данышыг нүмајиш етдирдиләр.

Гарангу ахшам оланда
гајғылы Чобан,
Гар илә јағмур јағанда
чахмаглы Чобан,
Сүдү, пендири бол, гајмаглы
Чобан!

Мәрә Чобан! Ирагындан, јахынындан бәри кәлкил. Баш ендириб бајыр басгыл! Бизә салам веркил! Өлдүрмәјәлим, сәнә бәјлик ады верәлим!».

Икид Чобанын мәрданә чавабы илә јенијетмә кәнч санки бугүнкү дүшмәнләримизә мејдан охујур, онлары чәнкә, саваша чағырыр:

Алтындакы алача атын нә өјәрсән!!
Ала башлы кечимчә кәлмәз мана!
Башындакы туғулғаны нә өјәрсән,
мәрә кафир!!
Башындакы бөркүмчә кәлмәз мана!
Гылынчыны нә өјәрсән, мәрә кафир!!
Әјри башлы човканымча кәлмәз
мана!
Белиндәки дохсан охун нә өјәрсән,
мәрә кафир!!
Ала голлу сапанымча кәлмәз мана!
Ирағындан, јахынындан бәри, кәлкил!
Јекитләрин зәрбини көрмил,
ондан өтмил!—деди.

Бүтүн бу тәдбирләрин һазырланыб һәјата кечирилмәси шакирдләр тәрәфиндән севинчлә гаршыланыр, онлар јени бачарыг вә мә'лумат газаныр, мүстәгил ишләмәјә алышыр, зәнкин нитг мәдәнијјәтинә сахиб олурлар.

Синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә көнүллүлүк, һүгуг бәрабәрлији, фәрди јанашма, габилијјәт вә бачарыгларын инкишаф етдирилмәси принсипи әсас көтүрүлүр. Диггәт мәркәзиндә исә нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәси дајаныр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәсиндә әјләнчәли ојунларын тәшкили дә чох фајдалыдыр. Бундан башга Ч. Чаббарлынын анадан олмасынын 100 иллик јубилеји мүнасибәтилә әдибин гызы Күләрә ханым Чаббарлы илә кечирилән көрүшдә сәсләндирилән поезија нүмунәләри, һекајәләрдән парчалар, драм әсәрләринин сәһнәләшдирилмәси дә бу мәгсәдә хидмәт етмишдир.

Хәлил Рзаја һәср олунмуш поезија сааты да бу бахымдан мараглы вә фајдалы олду. Мүбаризлијә азадлыға сәсләјән ше'рләрин никбин пафосла охусу динләјичиләрә дәрин тә'сир бағышлады.

Бәшәријјәт гаршысында ә'ла вердим
имтаһаны,
Бәс о мәнә вә'д олунан үфүг һаны,
һаны, һаны!
Көзләримин ишығыны, үрәјимин
ширәсини,
Бал јухуму, вар-јохуму
Һәјатымы бәхш едирәм инсанлыға,
Чан гојурам милјард тону
мисгал-мисгал
јығә-јығә,
Мән—Атлантам, Мән—Танрыјам!
Гәлбим долу, әлим бошдур.
Хошбәхт олсун тәки аләм
Мәнә елә бу да хошдур!

Шакирдләрин, хүсусән Самирин, Хәјаләнин көзәл ифасы динләјичиләрдә никбинлик, мүбаризлик дујғулары ојадырды.

Һәр инсанын хилгәтиндә
бир даһилик имканы вар,
Кимлијими дәрк етмәјән
мәзарыны өзү, газар!
Чаһан бирчә, Күнәш бирчә,
Вәтән бирчә, өмүр бирчә,
Өмрүмүзү башдан-баша јурда верәк,
сөјлә, нечә!
Даһиләрин икидләрин чијниндәдир
Јер күрәси,
Ишыг сачан зәкаларын бејниндәдир
Јер күрәси!
Ики ера зәмининдә ики аршын
галхыб торпаг,
Милјард өмүр синмиш јерә,
хәзәл-хәзәл, јарпаг-јарпаг.
Јер күрәси јаралы, Јер күрәси
кәмнәфәс
Азәрбајчан бу дәрддән
кендә Јашаја билмәз!

Шакирдләр јүксәк нитг мәдәнијјәти, ашыламаг үчүн Хәлил Рзанын мүбариз поезијасы башдан-баша никбинликлә сүсләнмиш зәнкин мәнбәдир. Онун мисраларында бә'зән дәрин кәдәр, чәфа долу өмрүн изтираблары ифадә едилсә дә, ше'рләринин ифа тәрзиндәки әзәмәт, мәғрурлуг инсанда бәдбин јох, никбин бир овгат јарадыр.

Нә замандыр мән бир кәдәр
карванынын сарбанијам,
Һәсрәт, меһнәт сәһрасынын
наләсијәм, наланыјам.
Һәгир, фәгир олсам белә шаһам,
шаһлар фәрманыјам,
Гул олсам, јохсул олсам да
јохсулларын султанијам.
Көз јашым тәхт, дәрдләрим—тач,
аһым бајраг, јанар бир шам,
Чәфаларым хидмәтчидир,
бәлаларын үмманыјам,
Хошбәхтәм ки, улу Танрым
гәләм чалыб һөкм едәндә,
Вүчудумун лөвһәсинә сурәтими
һәкк едәндә,
Мәни идбар, јахуд Мәләк
јаратмысса бу аләмдә,
Јаздығына јохдур позу һеч бир
јердә, һеч бир вә'дә.
Бу әзәли сәадәтә һеч бир заман
завал олмаз,
Күнәш көјләрдән енсә дә,
Јер үстә пајимал олмаз!

Көрүндүјү кими, бу мисралар, үмумијјәтлә, Хәлил Рза Улутүркүн зәнкин јарадычылығы бүтөвлүкдә натиглик дәрсидир, мүхтәлиф дејим формаларынын көзәл нүмајишидир, натиглик сәнәтидир. Буну өјрәнмәк вә өјрәтмәк бизим үчүн зәрури тәләбата чеврилмәлидир. Натиг шаиримизин мүбариз руһлу, хошбәхт кәләчәјимизә, бүтөвләшәчәк Азәрбајчанымыза дәрин инам һисси илә јоғрулмуш поезијасы бир хәзинәдир. Емосионал, образлы нитг формалашдырмаг үчүн бу хәзинәдән һәмишә истифадә едирик:

Өлдү вар, дөндү јох, дөјүш амансыз,
Бу јолда өлүмү шәрәф санмалы!
Јалныз сал гајалы улу дағлара,
Јалныз әрәнләрә архаланмалы!

◆

ТӘҺСИЛ НАЗИРЛИЈИНДӘ ЈЫҒЫНЧАГ

Мә'лум олдуғу кими, ијунун 13-дә Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев өлкәдә вәтәндашларын тәһсил һүгугуну там тә'мин етмәк, милли тәһсил системиндә апарылан ислаһатлары сүр'әтләндирмәк, идарәетмә механизмини тәкмилләшдирмәк, педагожи кадрларын мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә һазырланмасыны вә јенидән һазырланмасыны тә'мин етмәк, тәһсилдә мадди-техники вә кедр потенсиалында истифадәнин сәмәрәлилијини артырмаг мәгсәдилә «Азәрбајчан Республикасында тәһсил системинин тәкмилләшдирилмәси һаггында» фәрман имзаламышдыр.

Республика Президентинин һәмин фәрманы тәһсил ишчиләри, хүсусилә дә тәһсил гурумларына идарә вә мүәссисәләринә рәһбәрлик едән шәхсләрин гаршысында һансы вәзифәләри гојмушдур? Бу суала чаваб вермәк үчүн ијунун 17-дә Тәһсил Назирлијиндә јығынчаг кечирилди. Јығынчагда тәһсил системинин идарә вә мүәссисә рәһбәрләри, мәс'ул ишчиләри иштирак едирдиләр.

Тәһсил назири Мисир Мәрданов јығынчағы ачараг кениш мә'рузә етди. О, фәрманын ајры-ајры мүддәаларынын шәрһини верәрәк онун әһәмијјәтиндән, тәһсил ишчиләринин гаршысында гојдуғу вәзифәләрдән данышды.

Сонра БДУ-нун, АДПУ-нун, АДНА-нын, АКТА-нын ректорлары, Нахчыван МР-ин тәһсил назири, АДА-нын рәиси вә башгалары чыхыш едәрәк фәрманын әһәмијјәтиндән, онун тәһсил системиндә көклү дәјишиклијә сәбәб олачағындан данышдылар, фәрманын ајры-ајры бәндләринә өз мүнасибәтләрини билдирдиләр, онун тәһсил системиндә радикал ислаһатлара јол ачачағыны вурғуладылар.

Сонра јығынчаг иштиракчыларынын Азәрбајчан Республикасы Президентинә үнванладыглары мүрачиәт охунду.

ИФАДӘЛИ ОХУ НӘДИР, ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ НИЈӘ ТӘТБИГ ЕДИЛМӘЛИДИР

Солтан ҺҮСЕЈНОҒЛУ,
АПУ-нун досенти.

Јахынларын сөһбәтидир: тәләбәләрим педагожи практикада оларкән фәнн мүәллимләринин рүблүк планлары илә таныш олдум вә тәәччүблү вәзијјәтлә гаршылашдым; өјрәнилмәсинә бир нечә саат ајрылан ше'рләрин тәдриси ашағыдакы ардычыллыгла верилмишди: 1. Ше'рин ифадәли охусу. 2. Ше'рин тәһлили...

Фәнн мүәллимләри илә сөһбәтдән ајдынлашды ки, рүблүк планлар онлара тәгдим едилән бөлкүдән көчүрүлмүшдүр. Ән бәлалы чәһәт бу иди ки, план саһибләри «програм материалларынын бөлкүсү»нү «програм» кими тәгдим едир, ону дәјишмәз мәнбә сајырдылар. Сорғумун даирәсини кенишләндирдим; тәкмилләшдирмә институтунда Бакынын мүхтәлиф рајонларында чалышан мүәллимләрлә мүсаһибәдән ајдын олду ки, онларын, демәк олар, һамысы «бөлкү»нү «програм» кими дәјәрләндирир, һеч бир дәјишиклик етмәдән ондан истифадә едирләр һәтта «бөлкүдә» тәклиф едилән инша мөвзуларынын бә'зиләри илә разылашмасалар да, «биз програмдан кәнара чыха билмәрик» сөзләри илә өзләринә һагг газандырырлар.

Ајдынлыг хатиринә мүәллимләрлә мүсаһибәмдән бир мәгамы хатырладырам:

— Сиз рүблүк планыныза әсасән VI синифдә «Вәтән» ше'ринә ајрылан биринчи саатда ифадәли оху апарырсыныз. Бәс әсәрин мәзмуну-ну, идејасыны һансы саатда мәнимсәдирсиниз?

— Икинчи саатда әсәрин мәзмуну-ну, идејасыны кениш шәрһ едирик, әсәрин тәһлилини апарырыг.

— Бәс биринчи саатда ифадәли охуну нечә тәшкил едирсиниз?

— Өзүмүз нүмунәви охујуруг, сонра шакирдләр охујурлар.

— Шакирдләр охуја билирләрми?

— Бизи тәглид едирләр.

— Тәглидлә, јамсылама илә охунан мәтн шакирдин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнаја биләрми?

— ...

— Ифадәли оху нә демәкдир? Һансы оху ифадәли оху адланыр?

— **Дүзкүн оху.**

— Бәс «дүзкүн оху» һансы охудур, «дүзкүн оху» дедикдә нә чүр охуну нәзәрдә тутурсунуз?

— Рәван охуну, сөзләри дүзкүн тәләффүз едилмәсини.

—Шакирдләрин рәван охусу, сөзләрин дүзкүн тәләффүз едилмәси о демәкдирми ки, әсәр дәрк едилиб? Әсәрин мәзмунуну мәнимсәмәјән, идејасыны гаврамајан шакирд ону рәван охуја биләрми? Тутаг ки, шакирд сөзләри дүзкүн тәләффүз етди, мәтни рәван охуду, бу, она нә верир, бу һиссиз, дујғусуз охунун фајдасы вармы?

Вә мә'лум олур ки, мүәллимләрин әксәријјәтинин (хүсусән, БДУ-нун мә'зунларынын) ифадәли охунун маһијјәти, тәшкили методикасы барәдәки тәсәввүрләри сәтһидир.

Бу вәзијјәт ифадәли охунун маһијјәти, тәтбиги методикасы илә бағлы јазыларын мүнтәзәм чапыны зәрури едир.

Илк нөвбәдә хатырладаг ки, ифадәли оху илә бағлы елми-методик әдәбијјатымызда дәјәрли фикирләр сөјләнмиш, мараглы нүмунәләр верилмишдир. Бу күн һәмин мүлаһизәләрин әксәријјәт тәрәфиндән унудулмасы (еләчә дә өјрәнилмәмәси) чидди тәәссүф вә тәшвиш доғурур. Тәәссүф доғуран бир дә одур ки, вахтилә дејилмиш гијмәтли елми-методик фикирләр, бә'зән бу күнүн алимләри тәрәфиндән дә унудулур. Көркәмли алимимиз, профессор Бәшир Әһмәдов һәлә 60-чы илләрдә әдәбијјат мүәллимләри (еләчә дә методика елми) үчүн чох гијмәтли олан истигамәт вермишди. Доғруданмы, һәмин тутарлы елми фикирләр һамы тәрәфиндән унудулуб?

Бәри башдан дејәк ки, һеч бир сәриштәли ифачы (бәдии сөз устасы да дахил олмагла) чох садә мәтни белә бирдән-бирә, јә'ни идеја-мәзмуну илә таныш олмадан ифадәли охуја билмәз. Демәли, програм әсасында һазырланан «бөлкү» дә биринчи сааты ифадәли охуја һәср етмәк тәләби јанлышдыр, формал характер дашыјыр. Бу, о вахт доғру һесаб едилә биләр ки, әсәрин бүтөвлүкдә өјрәдилмәси ифадәли охунун тәтбиги илә һәјата кечирилсин. Белә һалларда ифадәли оху мәктәб тәһлилинин вәзифәләрини өз үзәринә көтүрүр.

Беләликлә, мәтнин мәзмуну илә һәртәрәфли таныш олмајан мүәллим (шакирд) ону ифадәли охуја билмәз. Еләчә дә бәдии сөз устасы..

Бәс һансы оху ифадәли адланыр?

Ифадәли оху емосионаллыгла јоғрулан, образлылыгла көкләнән охудур. Мәтндәки һиссләрин, дујғуларын емосионаллыгла јашана-јашана чатдырылмасыдыр. Охунан әсәрдәки бүтүн факт вә һадисәләрин ифачынын, белә демәк оларса, үрәјиндән кечәрәк сәсләнән сөзә чеврилмәсидир. Белә оху чатдырдыгларына ифачынын шәхси мүнасибәтини дә өзүндә әкс етдирир.

Бу охуја нечә наил олмаг мүмкүндүр?

Суала елми-методик әдәбијјатымызда кениш чаваб верилдијиндән бә'зи мүһүм мәгамлары гысача хатырлатмагла кифајәтләнирик.

Бәдии мәтни ифадәли охумағы гаршысына мәгсәд гојан шәхс (мүәллим, шакирд...) биринчи нөвбәдә онун мәзмуну илә әтрафлы таныш олмалыдыр. Бу онда илк тәәссүратын, тәсәввүрүн јаранмасына имкан јарадыр. Сонра мәтнин (әсәрин) мөвзусу, идејасы ајдынлашдырылыр, дили, үмумијјәтлә бәдии хүсусијјәтләри ачыгланыр. Нөвбәти мәрһәлә мәтналты мә'наларын, мәнтиги вурғулу сөзләрин, фасиләләрин вә с. ајдынлашдырылмасыны әһатә едир. Бүтүн бунлар ифачыја өз вәзифәсини (мәтни охујаркән һансы нијјәти реаллашдырачағыны) мүәјјәнләшдирмәјә шәраит јарадыр

Көрүндүјү кими, илкин, биринчи оху мәтндә әкс олунмуш фикирләри **дәгиг** вә **ајдын** чатдыран **мәнтиги охудур.**

Әсәрдә тәсвир олунанлар нә гәдәр ајдын, мүкәммәл тәсәввүр олунарса ифадәли оху да бир о гәдәр сәмәрәли олар. Демәли, ифадәли охуја һазырлығын бүтүн мәрһәләләриндә мәсәләнин бу тәрәфи диггәт мәркәзиндә дајанмалыдыр.

Мәтнин ифадәли охусунда башлыча мәгсәд динләјичијә тә'сир етмәк үчүн әсәрин идеја-бәдии маһијјәтини ачмагдыр. Демәли, ифачынын әсас вәзифәси бәдии әсәрин мәзмунуну динләјичијә чатдырмаг, онда охунан мәтнин **идеја-бәдии мәзмунуна** мүвафиг **овгат** јаратмагдыр. Буна наил олмаг үчүн үч шәртин нәзәрә алынмасы ваҹибдир:

1. Мүәллифин фикри дәгиг вә ајдын чатдырылмалыдыр (бу, мәнтиги ифадәлилик адланыр).

2. Әсәрин емосионал-образлы гаврынылмасына наил олунмалыдыр (бу, емосионал-образлы ифадәлиликдир).

3. Дәгиг вә дүзкүн нитгә малик олмаг зәруридир.

Әдәбијјат дәрсләриндә ифадәли охунун тәтбиги тәләби нә илә бағлыдыр?

Сөз сәнәти олан әдәбијјат һәјаты бәдии лөвһәләрлә әкс етдирир вә бу әкстедирмә, шүбһәсиз, **тә'сирли** ифа илә дә динләјичијә (шакирдә) чатдырылмалыдыр. Сөзүн тә'сири (емосионал, тәрбијәви..) онун нечә сәсләндирилмәсиндән (шифаһи ифадә едилмәсиндән, чатдырылмасындан) асылыдыр.

Јазычынын образлы сөзү, бәдиилик бахымындан гүсурсуз тәсвири сәриштәсиз ифачы тәрәфиндән нечә сәсләндириләр? Бу чүр ифачы әсәрин көзәллијини динләјичијә чатдыра биләрми? Динләјичини дүшүнмәјә, әхлаги-тәрбијәви нәтичә чыхармаға сөвг едә биләрми?

Демәли әдәбијјат дәрсләриндә ифадәли охудан истифадәнин һәм **тә'лими**, һәм дә **тәрбијәви** әһәмијјәти вар.

Ифадәли охунун **тә'лими** әһәмијјәтиндән бири, бәлкә дә биринчиси **сөзә, сөз сәнәтинә** мараг вә мәһәббәт тәрбијә етмәсидир. Сөз шакирдә тә'сир етмәк үчүн мүәллимин ихтијарында олан күчлү васитәдир. Мүәллимин сөздән бачарыгла истифадә етмәси, өз нитгини, сәсини усталыгла идарә етмәси, ону бир педагог кими сәчијјәләндирән мүһүм кејфијјәтдир. Мүәллимин нитгинин

ифадәли олмасынын зәрурилији бурадан ирәли кәлир. Әлбәттә мүәллимин нитгинә верилән тәләбләрин чохлуғуну вә мүрәккәблијини унутмаг олмаз; нитгин мәзмунлу олмасы, сечилән сөзләрин тутуму, нитгин гурулушу бу гәбилдәндир.

Мүәллимин ифадәли нитги тә'лим просесинә чидди тә'сир көстәрир. Сөнүк, өлүвај нитг шакирдләри чәлб етмир вә бу, нәтичәдә шәрһ едилән материалын мәзмунунун гавранылмасы ишини хејли чәтинләшдирир. Белә нитги изләмәк үчүн шакирдләр бөјүк иради гүввә сәрф етмәли олурлар. Бу исә мәктәблиләр, хүсусән ашағы вә орта синифләрдә охујанлар үчүн чох чәтиндир. Емосионал рәнкә бојанмыш, интонасија чаларлары илә зәнкин нитг исә мүәллимин сөјләдикләринә шакирдләрдә марағы күчләндирир, тә'лим материалына диггәти артырыр, ешидиләнләр асанлыгла гавранылыр вә јаддa галыр.

Үмумијјәтлә шакирдләрдә сөзә һәссас мүнасибәтин јарадылмасы, шүбһәсиз, әдәби әсәрә, онун илкин материалы олан факта (сөзә) һәссас јанашылмасынын әсасыны гојур. Елә илк дәрсләрдән әдәбијјат мүәллими шакирдләрдә белә бир фикир јаратмалы вә мөһкәмләндирмәлидирләр ки, бәдии әсәрин көзәллији **сәсләнән сөздә** ачылыр, ашкара чыхыр. Мәктәблидә әдәби әсәри сәсләнән сөздә ифадә етмәк бачарығынын јарадылмасы сөз сәнәтини баша дүшүб гијмәтләндирмәси јолунда мүһүм аддымдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, методист алимләр арасында узун мүддәт белә бир суалла бағлы мүбаһисә кетмишдир: Әсәрин ифадәли охусу онун өјрәдилмәси үчүн кифајәт дејилдирми?

Бурадан ајдын олур ки, ифадәли охунун ән мүһүм тә'лими әһәмијјәти **әсәрин өјрәдилмәси вә гавранылмасы** васитәси олмалыдыр. Бу оху просесиндә шакирдләр әсәрә нүфуз едир, онун дәрин гатларына енирләр. Әсәрдәки һәјатла јашајан шакирд һиссләрини, тәәссүратынын доғурдуғу дујғулары тә'сирдеичи сөзлә динләјичијә чатдырыр. Демәли, ифадәли оху әсәрин һәртәрәфли, бүтүн инчәликләринә гәдәр мәнимсәнилмәсинә көмәк едән васитәләрдәндир.

Ифадәли охунун бир тә'лими әһәмијјәти дә **әдәбијјатшүнаслығын** нәзәри анлајышларынын мәнимсәнилмәсинә имкан јаратмасыдыр. Бу ондан ирәли кәлир ки, әдәбијјат мәктәбдә тәдрис фәнни кими өзүндә сөз сәнәтини вә онун һаггындакы елмин мүһүм анлајышларыны бирләшдирир.

Данышыг сәсләринин јаратдығы аһәнкин, поетик синтаксисин, ше'р вәзнинин вә с. дәриндән өјрәдилмәсинә мәтнин ифадәли охусунун һәјата кечирилмәси илә апарылан ишләр әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

Ифадәли оху, һәмчинин, мүхтәлиф әдәби нөв вә жанрларын спесификлијинин мәнимсәнилмәсинә вә чатдырылмасына да әлверишли шәраит јарадыр.

Мүәллифин үслубундакы өзүнәмәхсуслуғун ашкара чыхарылмасына көмәк едән ифадәли оху **әдәби дилин** зәнкинлијини, хүсусијјәтләрини шакирдләрә баша салмаг бахымындан да чидди әһәмијјәт кәсб едир. Оху просесиндә мәктәблиләр сурәтләрин вә мүәллиф дилинин чохчәһәтли мәзмун вә форма хүсусијјәтләрини, гаршылыглы әлагәләрини мәнимсәмәк имканы газанырлар. Мәһз бу просесдә шакирдләр өзләри үчүн мүрәккәб олан анлајышлары ајдынлашдырмагда чәтинлик чәкмирләр. Мәсәлән, ифадәли охуну тәтбиг етмәклә **кинајә, јумор** һаггында шакирдләрә долғун мә'лумат вермәк олар.

Бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин мәнимсәнилмәсиндә ифадәли охунун ролуну хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Охуја һазырлыг мәрһәләсиндә мәтн үзәриндә апарылан иш мүәллифин фәрди јарадычылыг хүсусијјәтләрини, сәнәт сирләрини ашкарламаға шәраит јарадыр. Мәһз бу, јазычынын илк бахышда сезилмәјән кизли мәтләбләрини сәсләнән сөздә ифадә етмәјә имкан јарадыр. Мәсәлән, **«Данабаш кәндинин әһвалатлары»** үзәриндә ишләјәркән шакирдләрә Мирзә Чәлил сәнәтинин сирләри барәдә зәрури мә'луматын верилмәси ашағыдакы гәбилдән олан парчаларын уғурла охунмасына сәбәб олур: **«Инди сөз јох ки, кәнардан бахан Худајар бәји мәзәммәт eләјир. Амма хејр, бурада әсла вә гәт'и мәзәммәт јери јохду. Әкәр дураг инсафнан данышаг, һаггы**

итирмәјәк, һеч Худајар бәји күнаһкар тутмајаг».

Заһирән Худајар бәјин тәрәфини сахлајан мүәллифин јүксәк сәнәткарлыгла ифадә етдији нијјәти, бурадакы өлдүрүчү кинајәни чатдырмаг үчүн мәһарәтли оху тәләб олунур.

Демәли, бу гәбилдән олан штрихләри ифачы елә усталыгла ифадә етмәлидир ки, динләјичи јазычынын сәнәт һүнәри һаггында долғун тәсәввүр газансын.

Шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафында ифадәли охунун әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Тәдгигатчылар белә бир чәһәти вачиб сајырлар ки, шакирдләрдә бәдии әсәрдә јалныз **нә** дејилдијинә јох, һәм дә **нечә** дејилдијинә һәгиги мараг јаратмаг зәруридир. Шакирдләрдә дилин инчәликләрини һисс етмәк бачарығыны формалашдырмаг лазымдыр. Јә'ни өзкәнин, һәм дә өзүнүн нитгинин сәлислијини, аһәнкдарлығыны, көзәллијини дујмаг бачарығы тәрбијә олунмалыдыр.

Дилин көзәллијинин дујулмасыны тә'мин едән вә буну сәсләнән сөздә әкс етдирән ифадәли оху шифаһи нитг мәдәнијјәтинин инкишафында, јухарыда гејд едилдији кими, чидди рол ојнајыр. **Әзбәр өјрәнмә, бәдии нағылетмә** илә баша чатан (јахуд мүшајиәт едилән) ифадәли оху шакирдләрин шифаһи нитгинин зәнкинләшмәсинә о вахт сәмәрәли тә'сир көстәрир ки, бу истигамәтдә апарылан иш мүнтәзәм вә системли олсун.

Ифадәли охунун, гејд едилдији кими, һәм дә **тәрбијәви** әһәмијјәти вар. Илк нөвбәдә бу охунун шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасындакы ролу көстәрилмәлидир. Бунунла бағлы мәсәләнин ики тәрәфинә диггәт јетирмәк вачибдир; ифачы охудуғу нүмунәни дәриндән мәнимсәмиш олур вә демәли, илк нөвбәдә әсәрин (мәтнин) баша дүшүлмүш идејасынын шакирдин дүнјакөрүшүнә тә'сириндән данышмаг лазымдыр. Икинчи тәрәфдән, ифачы охујуб мәнимсәдији әсәри мүасир бахымдан, јашадығы заманәнин мөвгејиндән чатдырыр. Демәли, охунан мәтн ифачынын фәрди анламындан кечир. Бүтүн бунлар исә ифачынын дүнјакөрүшүнүн формалашмасында аз әһәмијјәт кәсб етмир.

Ифадәли оху, һәмчинин, **естетик вә бәдии** тәрбијәнин тутарлы васитәләриндәндир. Бунунла бағлы ики мәгамы хатырлатмаг лазымдыр; әсәрин мәзмунунун бағышладығы естетик тә'сири вә јазычы сәнәткарлығынын ачыгланмасынын доғурдуғу естетик тә'сири...

Бәдии әдәбијјатын естетик гавранылмасы бачарығыны тәрбијә етмәклә, зөвгү инкишаф етдирмәклә ифадәли оху емосијалары дәринләшдирир. Ифачы, сәнәткарын һиссләрини, һәјәчанларыны дәриндән дујмалы, онунла бөлүшмәли олур.

Ифадәли оху бәдии әсәрин көзәллијини дујмагда, баша дүшмәкдә шакирдләрә көмәк едир. Елә бурадан да бәдии әсәри ифадәли охумаг арзусу баш галдырыр. Илк уғурлу аддымлар ишин сонралар дәринләшмәси үчүн зәмин јарадыр. Бу истигамәтдә мүнтәзәм апарылан иш исә шакирдләрин ифадәли оху үзрә бачарыгларынын тәкмилләшмәсинә, естетик вә мә'нәви тәрбијәсинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

Мәктәблиләрин ифадәли оху илә бағлы әмәји, һәгиги мә'нада **јарадычы** әмәкдир. Јарадычы әмәк исә инсана севинч кәтирир, онун мәмнунлуг һисси кечирмәсинә сәбәб олур. Өз зәһмәтинин, әмәјинин сәмәрәсини көрән, јә'ни охунун һәм өзләринә, һәм дә динләјичиләринә тә'сирини дујан, әсәрин көзәллијинин баша дүшүлмәсиндә вә башгасына чатдырылмасында бу охунун ролуну дәрк едән шакирдләрдә севинч, фәрәһ һисси баш галдырыр, даһа ирәли кетмәк арзусу мөһкәмләнир. Бунунла бағлы мүәллимин гаршысында дуран башлыча вә чәтин вәзифә шакирдләрдә ифадәли охуја мәһәббәт тәрбијә етмәкдир. Буна наил олунмасы һәмин истигамәтдә апарылан ишләри јарадычылыг, севинч мәнбәјинә чевирәр. Шакирдләри ифадәли охунун «әзаблы» јолларына салмаг мүәллимдән чидди һазырлыг вә бачарыг тәләб едир. Ахтарышлар апарараг әсәрин дәринликләринә енмәк, чох вахт шакирдләр өзләрини әзијјәтә салмаг истәмир, сүн'илијә, тәглидә мејл едәрәк јарадычы вә чидди ишдән јахаларыны кәнара чәкмәјә чалышыр-

лар. Мәктәблиләрин чоху — «алынмыр», «бачармајачағам» сөзләри илә өзләрини зәһмәт вә јарадычылыг тәләб едән охуја һазырлыг просесиндән кәнарлашдырмаға сә'ј көстәрирләр. Мүәллимин чидди тә'киди, конкрет тапшырығы илә гаршылашанда исә, гејд олундуғу кими, мәтни сүн'и, гондарма интонасија илә охумагла вәзифәләрини битмиш һесаб едирләр. Бах, бу чәтинлији, бу сәдди ортадан галдырмаг сонралар апарылачаг ишләр үчүн әсаслы зәмин һазырлајыр.

Ифадәли оху идрак просесләрини — тәфәккүрү, һафизәни, гаврајышы сәфәрбәр едир. Охуја һазырлыг вә оху просесиндә шәхсијјәтин фәрди психоложи хүсусијјәтләри — характер, темперамент, мејл, мараг вә с. тәзаһүр едир вә онларын тәрбијәси үчүн әдәбијјат мүәллиминин гаршысында кениш имканлар ачылыр.

Ифадәли оху шакирдләрдә хүсуси бачарыгларын компонентләри олан бир сыра кејфијјәтләрин инкишафына имкан јарадыр. Бу оху, илк нөвбәдә мәктәблиләрдә **јарадычы** тәхәјјүлүн инкишафына әлверишли зәмин јарадыр. Тәхәјјүлүн фәалијјәти үчүн материал верән мүшаһидәчилијин — сәчијјәви, типик оланлары көрә билмәјин — инкишафына сәбәб олур.

Ифадәли оху, гејд олундуғу кими, шакирдләрдә емосионал һәссаслығын формалашмасында, диггәтин инкишафында әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Дејиләнләрдән ајдынлашыр ки, ифадәли оху әдәбијјат мүәллиминин практики фәалијјәтиндә мүһүм јер тутмалы, сөз сәнәтинин өјрәдилмәсинин тутарлы васитәләриндән бири кими гијмәтләндирилмәлидир.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ЛҮҒӘТ ЕҺТИЈАТЫНЫН ЗӘНКИНЛӘШДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Натәван НАХЧЫВАНЛЫ,

Азәрбајҹан Мүәллимләр Институтунун Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси-методика кабинетинин методисти.

Мә'лумдур ки, дил инсанлар арасында ичтимаи әлагәләрин јаранмасында, ҹәмијјәти тәшкил едән фәрдләрин бир-бирини баша дүшмәсиндә мүһүм үнсијјәт васитәдир.

Азәрбајҹан дили республикамызда јашајан халгларла азәрбајҹанлылар арасында әлагә јарадан бир дилдир.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили мүәллимләринин үзәринә бөјүк вәзифә дүшүр. Онларын әсас вәзифәси Азәрбајҹан дилини практик сурәтдә өјрәтмәкдир. Бәс бу чәтин вә мәс'улијјәтли ишин өһдәсиндән мүәллимләримиз нечә кәлирләр? Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләримиздә Азәрбајҹан дилинин тәдриси вәзијјәти нечәдир?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләрин мүәјјән һиссәси Азәрбајҹан дилиндән әмәли вәрдишләрә малик дејил; онларын сөз еһтијаты чох касыбдыр, ҹүмләдә сөзләри әлагәләндирә билмирләр, тәләффүзләриндә вә јазыда чохлу сәһвләрә јол верирләр.

Бу да, әсасән, онунла әлагәдардыр ки, мүәллимләримиз шакирдләрин ҹанлы данышыг дилинин инкишафына лазымынҹа гајғы көстәрмир, мәктәблиләрин бу дили өјрәнмәјә олан марагларына дүзкүн истигамәт верилир, дәрсдә онларын мүстәгиллијини вә фәаллығыны тәшкил едә билмир, лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси гајғысына галмырлар. Бә'зән ушаглара әмәли нитг вәрдишләри ашыламаг, онлара ҹанлы данышыг дилини өјрәтмәк әвәзинә, дили нәзәри ҹәһәтдән өјрәтмәјә даһа чох мејл көстәрилир. Бу исә онунла нәтиҹәләнир ки, шакирдләр өјрәнилән дилин грамматикасына аид гајда-ганунлары әзбәрләјир, лакин бу дилдән әмәли истифадә едә билмирләр.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили тәдрисинин әсас вәзифәси шакирдләрә дүзкүн охумаг, јазмаг вә данышмағы өјрәтмәкдән ибарәтдир. Буна көрә әввәлҹә јазы вә данышыг дили арасында гаршылыглы әлагәни мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бу, ашағыдакы јолларла мүәјјән едилир:

1. Охумаг, јазмаг, данышмаг; 2. Охумаг, данышмаг, јазмаг; 3. Јазмаг, охумаг, данышмаг; 4. Јазмаг, данышмаг, охумаг; 5. Данышмаг, јазмаг, охумаг; 6. Данышмаг, охумаг, јазмаг.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, дилин һәр ҹәһәтини ејни вахтда тә'лим етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Габагҹыл мүәллимләр дили бу үсулла өјрәтмәји үстүн тутурлар. Белә мәшғәләләр заманы шакирдләр әввәлҹә јени сөзләри ешидир, мә'насыны анлајыр, сонра онун тәләффүз гајдасыны мәнимсәјирләр.

Бу, сонрадан сөзү охујуб јазмаг, һәм дә һәмин сөзләрин тәркибиндәки ајры-ајры сәсләри, онларын дејилиши вә јазылышыны өјрәтмәк ишини асанлашдырыр.

Бурада бир тәрәфдән өјрәдилән сөзләрин чохлуғу, рәнкарәнклији, дикәр тәрәфдән исә рус дилли мәктәбләрдә охујан шакирдләрин гүввәсинә ујғун сөзләрин мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулмалыдыр. Шакирдләрә илк нөвбәдә елә сөзләр өјрәдилмәлидир ки, онлара биринҹи нөвбәдә лазым олсун, һәјатда Азәрбајҹан дилиндән истифадә етмәк имканы версин.

Буна көрә мүәллим шакирдләрин лүғәт еһтијаты илә таныш олмалы, дәрслик вә дәрс васитәләринин, мәктәбдә һәјата кечирилән мүхтәлиф тәдбирләрин шакирдләрин лүғәт фондуну нечә зәнкинләшдирдијини диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә дәрслик ән мүһүм мәнбәдир. Мүәллим дәрсликләрлә ишләдији заман мәтнләр-

[illegible]
ләрин ајдынлашдырылмасыны
плана чәкмәлидир. Тәбии ки, шакирдләрә ајры-ајры сөзләрин мә'насы ајдын олмаса, ҹүмләләрин вә бүтүнлүклә мәтнин мәзмуну баша дүшүлмәз.

Бу саһәдәки чатышмазлыглары һәм дәрсликләрдәки лүғәтләр, һәм синифдәнхариҹ оху, һәм дә дикәр әлавә материалларла танышлыгда, о ҹүмләдән мүсаһибәләр, екскурсијалар, ифадә вә инша јазылар васитәсилә арадан галдырмаг олар.

Шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә лүғәт үзәриндә ишин бөјүк әһәмијјәти вар. Лүғәт үзәриндә иш дедикдә мүасир Азәрбајҹан әдәби дилиндәки сөзләрин лүғәти мә'насынын дүзкүн дәрк олунмасы, дүзкүн јазылышы вә тәләффүзү, һәмчинин шакирдләрин өз нитгиндә бунлардан истифадә вәрдишләринә јијәләнмәси баша дүшүлүр.

Мә'лумдур ки, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили үзрә лүғәт материаллары ики групa бөлүнүр:

1. Шакирдләрә өјрәдилмәси зәрури олан фәал лүғәт минимуму:

2. Јалныз динләјиб-анлама вә оху просеси үчүн зәрури олан пассив лүғәт материалы.

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә әсас мәгсәд фәал лүғәтин мәнимсәдилмәсидир. Бу ишдә мүвәффәгијјәт газанмаг үчүн мүәллим өјрәдәҹәји мәтни диггәтлә нәзәрдән кечирмәли, шакирдләрә таныш олмајан сөзләри сечмәли, онларын дәрс вә чалышма мәтнләриндә нә дәрәҹәдә тәкрарланмасына диггәт јетирмәлидир.

Мәсәлән: М. Ә. Сабирин «Јаланчы чобан» (V синиф) ше'ринин тәдрисинә фикир верәк.

Мүәллим әввәлҹә өзү ше'ри ифадәли охујур. Сонра чәтин сөзләри изаһ едир. Лөвһәдә јазылмыш лүғәти шакирдләр дәфтәрләринә көчүрүр вә тәкрар едирләр.

кетмәсин тәләфә — чтабы не погибли

дад етмәк—вызывать о помощи
фәған — завывание
тамам ашкар — ясно
е'тина етмәмәк — не обращать внимание.

Сонра мүәллим лүғәтин өзүнә дә ајдынлыг верәрәк гејд едир ки, «тәләф олмаг» — сөзү—«мәһв олмаг», «фәған» сөзү—«һарај-һәшир», «ашкар олмаг» сөзү «ајдын олмаг» кими дә ишләнир.

Мүәллим лүғәтдә олмајан ашағыдакы сөзләри дә изаһ едир:

мә'лум олмаг — ајдын олмаг, битди-гуртарды, санмајын-билмәјин вә с.

Шакирдләр синоним сөзләри тәкрар едир: бу, һәмин сөзләрин даһа јахшы јадда галмасына, шакирдләрин нитгинин инкишафына көмәк дир.

Шакирдләрин јени сөзләри мәнимсәмәси мүрәккәб бир просес дир. Јени сөзүн дүзкүн мәнимсәнилмәси үчүн шакирдин шүурунда сөзүн һәм дахили, һәм заһири чәһәти әкс олунмалыдыр. Белә ки, шакирд јени өјрәдилән сөзүн һәм јазылыш формасыны көрмәли, һәм ону дүзкүн тәләффүз етмәли, һәм дә сөзүн лүғәти мә'насыны дәрк етмәлидир.

Бә'зи сөзләр апострофлу, спесифик сәсли, јахуд чохһечалы олдуғундан онларын мәнимсәнилмәси иши илә әлагәдар чәтинликләр мејдана чыхыр. Одур ки, мүәллимин нитги һәм дүзкүн, һәм дә ајдын олмалыдыр. Дәрсин һазырлыг мәрһәләсиндә өјрәдилән јени сөзләри хүсуси олараг нәзәрә алмаг вә онлары дүзкүн тәләффүзлә охутдурмаг, спесифик сәсләрин ишләндији сөзләри ајдын демәк, мә'наларыны мәнимсәтмәк үзрә иш апармаг лазымдыр.

Јени сөзләрин өјрәдилмәси заманы мүәллим илк мәнбә кими дәрсликләрдәки шәкиллләрдән дә истифадә етмәји бачармалыдыр.

Шакирдләри әһатә едән мүһитдәки әшја вә һадисәләрлә әлагәдар сөһбәтләр дә лүғәт үзрә ишә көмәк етмәлидир. Мүәллим ушагларла апарачағы сөһбәтин мәтнини әввәлчәдән мүәјјән етмәли, өјрәниләчәк јени сөзләрин мәнимсәнилмәсинә көмәк едән суаллар һазырламалыдыр.

Бу заман бир мәсәләни дә диггәт мәркәзиндә сахламаг лазымдыр ки, һәр бир синифдә Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән аз-чох билән шакирдләр вар. Онларын билијиндән истифадә едиб, синифдә елә шәраит јаратмаг олар ки, дили биләнләр билмәјәнләрин сәһвини дүзәлтсин, шакирдләр бир-бирилә мүбаһисәјә киришсин, өјрәндикләри јени сөзләри тәкрарласынлар. Бу заман һәм дә өјрәнилмиш јени сөзләри шакирдләрин дәфтәрләринә јаздырмаг, гаршысында русча мә'наларыны гејд етдирмәк лазымдыр.

Шакирдләрин өјрәндикләри јени сөзләрин тәләффүз вә мә'наларыны өјрәндикдән сонра һәмин сөзләри сөз бирләшмәсиндә, чүмлә вә мәтн дахилиндә ишләтмәк вәрдишләри јаратмаг олар. Бундан сонра мүәллим синфә елә суаллар вермәлидир ки, шакирдләр чавабларында өјрәндикләри сөзләри ишләтсинләр, һәмин сөзләрин иштирак етдији чүмләләри ифадә етмәји бачарсынлар, јолдашлары илә сөһбәтләриндә өјрәндикләри сөзләри ишләтсинләр.

Јухарыда дедикләримизи бир мөвзунун тәдриси методикасыны шәрһ етмәклә әјаниләшдирәк.

VII синифдә «Новруз ел бајрамыдыр» мәтни тәдрис едилир. Мүәллим мәтнин охусуна башламаздан әввәл, верилмиш лүғәти јазы тахтасына јазыр.

тарихи ән'әнә — историческая традиция
лајигинчә — достойно
үмумхалг — общенародный
шәнлик — торжество
гыш јухусу — зимный сонь
чичәк ачмаг — растсветаль
тонгал — костйор
адәт — обычай
ән'әнә — традиция.

Бундан сонра мәтни әввәлчә өзү охујуб ајдынлашдырыр, даһа сонра бир нечә шакирдә охутдурур.

Мүәллим лөвһәдә гејд едилмиш јени сөзләри чавабларда ишләтмәк шәрти илә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт деир:

1. Халгымыз нәји һәмишә јүксәк тутмушдур?

2. Баһар кәләндә тәбиәтдә һансы һадисәләр баш верир?

3. Новруз бајрамыны кәнд вә шәһәрләрдә нечә кечирирләр?

4. Сиз Азәрбајчан халгына нә арзу едәрдиниз?

Верилән чавабларда шакирдләр јени өјрәндикләри сөзләри ишләдирләр:

1. Халгымыз өз тарихи ән'әнәсинә һөрмәти һәмишә јүксәк тутмушдур.

2. Баһар кәләндә торпаг гыш јухусундан ојаныр, ағачлар чичәк ачыр.

3. Новруз бајрамында кәнд вә шәһәрләрдә тонгаллар галаныр, гызлар, оғланлар тонгал үстүндән тулланыр, һамы шәнләнир вә с.

4. Биз Азәрбајчан халгына арзу едирик ки, һамы, һәмчинин биздән сонра јашајан нәсил ата-бабаларымызын горујуб сахладыглары адәт вә ән'әнәләри јашатсынлар.

Мүәллим һәмин чәтин сөзләри шакирдләрә бир даһа дәриндән мәнимсәтдикдән сонра дәрсликдәки мөвзуја ујғун верилмиш шәкли шакирдләрлә биркә нәзәрдән кечирир вә шәкил үзрә суаллар верир:

Шәкилдә илин һансы фәсли тәсвир олунмушдур?

Баһарын кәлмәси шәкилдә нәдән һисс олунур?

Гызлар вә оғланлар нә едирләр?

Сиз Новруз бајрамыны нечә кечирирсиниз?

Шакирдләр чаваб верәркән јени өјрәндикләри сөзләри дә ишләдирләр.

Мәтн өјрәдиләркән мүәллим јени өјрәдилмиш сөзләри шакирдләрин дәриндән мәнимсәмәсинә диггәт јетирир.

Беләликлә, бүтүн бунлардан мәгсәд Азәрбајчан дилини шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәк, онларын дүзкүн вә зәнкин нитгә јијәләнмәләринә наил олмагдан ибарәтдир.

ЛЕКСИК ВӘ ГРАММАТИК ШӘКИЛЧИЛӘРИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Ајдын ПАШАЈЕВ,

Бакы Педагожи Кадрларын Ихтисасартырма вә Јенидәнһазырлама Институтунун методисти, филолокија елмләри намизәди

Азәрбајчан дилчилијиндә бу вахта гәдәр лексик вә грамматик шәкилчиләр һаггында чох јазылмышдыр. Лакин онларын сәрһәддинин мүәјјәнләшдирилмәси һаггындакы фикирләрә һәлә дә сон гојулмамышдыр. Елми грамматикада олан бу мүхтәлифлик тә'лим просесинә вә методик әдәбијјата да өз тә'сирини көстәрмишдир. Нәтичәдә бир чох мүәллимләр лексик вә грамматик шәкилчиләрин фәргләндирилмәсиндә бөјүк чәтинликләрлә растлашырлар. Мүәллимләрин чохсајлы суалларыны нәзәрә алараг бу јазыда лексик вә грамматик шәкилчиләр һаггында әтрафлы мә'лумат вермәји лазым билирик.

Елми әдәбијјатда шәкилчиләр функсијаларына көрә мүхтәлиф чүр тәсниф олунса да, дәрсликдә онлар ики јерә бөлүнүр: 1) лексик шәкилчиләр; 2) грамматик шәкилчиләр.

1. **ЛЕКСИК ШӘКИЛЧИЛӘР.** Мөвчуд програм вә дәрсликләри, ТГДК-нын дәрсликләр әсасында һазырладығы тестләрин тәләбләрини, ејни заманда, мүәллимләрин еһтијачыны әлдә әсас тутараг лексик шәкилчиләри нитг һиссәләри үзрә груплашдырыр вә онлар һаггында даһа кениш мә'лумат веририк.

1. Исим дүзәлдән шәкилчиләр.
а) Адлардан исим дүзәлдән шәкилчиләр:

— **чы**[4]: бостанчы, дәмирчи, тракторчу, үзүмчү вә с.

— **лыг**[4]. Бу шәкилчиләр конкрет

вә мүҹәррәд мә'налы исимләр јарадыр: ағаҹлыг, дүзәнлик, одунлуг, үзүмлүк; јахшылыг, пислик, достлуг, әркөјүнлүк.

— **даш:** вәтәндаш, силаһдаш, әмәкдаш, јолдаш, сирдаш вә с.

— **лы**⁴: Мәммәдли, Пашалы, Гафарлы, һаҹыбәјли, Н. Кәнҹәли, Ә. Гарабағлы.

— **кил.** һәм шәхс адларына, һәм дә мәнсубијјәт шәкилчили гоһумлуг терминләринә артырылыр: Афигкил, Алимәкил, атамкил, баҹымкил вә с.

— **и.—ви.** Топонимик адлара артырылараг нисбә — шәхсин доғулдуғу, јашадығы јерин адыны билдирир: Н. Кәнҹәви, Х. Ширвани, А. Әрдәбили вә с.

— **ов,—ова/—јев,—јева:** Нијазов, Пашајев, Фәтуллајева, Әлијева вә с.

— **задә:** Мәммәдзадә, Әзимзадә; шаһзадә, әсилзадә вә с.

— **ча**²: мејданча, китабча, бағча, дөшәкчә вә с.

— **ҹыг**⁴: ушагҹыг, кәлинҹик, одунҹуг, көзҹүк, евҹик вә с.

— **ҹығаз**²: гызҹығаз, кәлинҹијәз, гушҹуғаз, көрпәҹијәз вә с.

— **стан (—ыстан²):** Дағыстан, Өзбәкистан, Күрҹүстан, күлүстан вә с.

— **хана:** чајхана, хәстәхана, китабхана вә с.

— **ијјәт,—ијјат:** һакимијјәт, әбәдијјат, әдәбијјат, кәшфијјат вә с.

— **ат**⁴: мә'лумат, тәблиғат, мүһаҹирәт, тәдгигат вә с.

— **ләр:** гулдар, һавадар, даландар, мүлкәдар, һөкмдар, һесабдар, диндар, малдар вә с. Бу шәкилчи илә дүзәлән сөзләр сифәт кими дә ишләнә биләр: әлагәдар (мәсәлә), мәһсулдар (саһә), евдар (гадын) вә с.

— **лаг**². Елми әдәбијјатда каһ исимдән исим, каһ—**а+лаг** шәклиндә фе'лдән исим вә ја сифәт дүзәлдән шәкилчи кими изаһ едилән бу шәкилчи илә дүзәлән сөзләрдә һәр ики хүсусијјәтә тәсадүф едилир: гышлаг, јајлаг, бузлаг, отлаг, чајлаг; јаталаг; ишләк (адам) вә с. Лакин бизә елә кәлир ки, бунлар әсасән фе'лдән (гышла, јајла вә с.) дүзәлән исмә вә сифәтә даһа чох ујғун кәлир.

—**ијјә:** нәзәријјә, фәрзијјә, девријјә, иҹраијјә, мәдһијјә вә с.

— **шүнас.** Елми әдәбијатда—**чы**⁴ кими каһ исим, каһ да сифәт дүзәлдән шәкилчи кими изаһ едилән бу шәкилчи — **чы**⁴ шәкилчисинин синоними олуб, инсан анлајышы билдирән исим јарадыр, лакин онлар сифәт функсијасында да ишләнә билир: һүгугшүнас, сәнәтшүнас, әдәбијјатшүнас, шәргшүнас вә с.

— **кәр.** Инсан анлајышы билдирән исимләр јарадыр вә бә'зән онлар сифәт кими дә ишләнә билир: мискәр, зәркәр, ҹадукәр, кимјакәр; һијләкәр (дүшмән).

— **изм:** материализм, идеализм, капитализм, марксизм вә с.

— **ист:** материалист, тракторист, реалист, идеалист, журналист вә с. Бу шәкилчи илә дүзәлән сөзләр сифәт кими дә ишләнә билир: материалист (бахыш), идеалист (нәзәријјә) вә с.

— **баз.** Елми әдәбијјатда һәм исим, һәм дә сифәт дүзәлдән шәкилчи кими изаһ олунса да, — **чы**⁴ шәкилчисинин синоними олуб, инсан анлајышы билдирән исимләр дүзәлдир вә сифәт кими дә ишләнә билир: ашбаз, ҹанбаз, ојунбаз, кәндирбаз, гумарбаз; кәләкбаз (инсан), гушбаз (оғлан) вә с.

— **ылты**⁴: вызылты, выјылты, мышылты, инилти, курулту, чивилти вә с.

— **чылыг**⁴: рүсвајчылыг, дилхорчулуг, касыбчылыг, никаранчылыг, јетимчилик, меһрибанчылыг вә с.

— **кы**⁴ Ән мәһсулдар шәкилчи олан — **кы**⁴ јијәлик һал шәкилчиси гәбул етмиш, әвәзлик, үмуми вә хүсуси исимләрә артырылараг јени мә'налы исимләр јарадыр, сонра ҹәмләнә вә һаллана билир, ҹүмләдә мүбтәда, тамамлыг вә с. үзвләр олур: мәнимки, бизимки, өзүмкү, өзүмүзүнкү Әлининки, Әлининкинин, Әлининкиләр, Әлининкиләрин; гушларынкы, гушларынынкы вә с.

— **саз:** саатсаз, рәнксаз, минасаз вә с.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра гејри-мәһсулдар исим дүзәлдән шәкилчиләрә дә тәсадүф едилир: — **ер:** милјонер, милјардер; — **јор:** боксјор; — **ҹәк:** әлҹәк; — **ҹ:** ағаҹ; — **зар:** күлзар, ләләзар; — **ват:** хырдават; — **мә+:** мәдахил, мәхариҹ; **ре—:** реформа, реатив; — **еј:** күнеј; — **бан:** бағбан; — **ајә:** кинајә вә с.

Фе'лдән исим дүзәлдән шәкилчиләр. Исимләрдән исим дүзәлдән шәкилчиләрдән фәргли олараг бу шәкилчиләр әсасән милли шәкилчиләрдән ибарәтдир:

— **иш**⁴: анлајыш, чағырыш, билдириш, көстәриш, дуруш, күлүш, учуш вә с.

— **аг, (—г,—к):** јатаг, дараг, истәк, дөшәк, гачаг, бәзәк вә с.

— **ма**²: говурма, вурма, дондурма, гошма, чәкмә, бөлмә вә с.

— **гы**⁴;**—гы**⁴: асгы, сәпки, пусгу, сүрткү; чалғы, сәрки, вурғу, бөлкү вә с.

— **ты**⁴: гышгырты, чығырты, көјәрти, дөјүнтү, һөнкүртү, бөјүртү вә с.

— **ынты**⁴: газынты, тикинти, чөкүнтү, овунту, тапынты вә с.

— **ыҹы**⁴: алыҹы, сечиҹи, гуруҹу, динләјиҹи, сојудуҹу, бағлајыҹы вә с.

— **ы**⁴: јазы, позу, чәки, горху, өртү, өлчү, санҹы, өлү, сүрү вә с.

— **ыг**⁴; — **г:** асгырыг, барышыг, билик, данышыг, тапшырыг, өртүк, көрүк, сарыг, горуг, вә с.

— **ым**⁴,**—ем,—м:** ашырым, дејим, өлүм, олум, дурум, бөлүм, кәсим, јајым, дујум, сечим, јозум, дөзүм, гурум, дөнәм, јашам вә с.

— **маг**²: чахмаг, чырмаг, јемәк, ичмәк, газмаг вә с.

— **гын**⁴;**—гын:** басгын, дашгын, гачгын, учгун, көчкүн; гырғын, јанғын, сүркүн, вурғун вә с.

— **ын**⁴;**—н:** әкин, бичин, сәпин, ахын, талан вә с.

— **ар**²: ачар, чапәр, дәјәр, кәсәр вә с.

— **аҹаг**² доланаҹаг, ганаҹаг, јанаҹаг, кәләҹәк, јатаҹаг, сығынаҹаг, дајанаҹаг, тутаҹаг вә с.

— **ыр,—ир:** јатыр, кәлир, кәсир вә с.

—**ид,—үд,—д:** кечид, өјүд, гуруд вә с.

— **ҹаг**²: бүрүнҹәк, јелләнҹәк, әмҹәк, јығынҹаг, ојунҹаг вә с.

— **ынҹ,—инҹ,—ҹ:** севинҹ, гахынҹ, киринҹ, күвәнҹ, газанҹ, тыхаҹ вә с.

— **ға,—кә:** сүпүркә, дөнкә, говға, говурға вә с.

— **анаг**²: боғанаг, сызанаг, сүзәнәк, дәјәнәк, бичәнәк, доғанаг вә с.

Бунлардан башга, бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләрә дә тәсадүф едилир; — **ҹә:** әјләнҹә, дүшүнҹә; — **маҹа:** тапмаҹа, атмаҹа; — **кәҹ:** сүзкәҹ; — **ғаҹ:** тутғаҹ; — **ан:** гапан, ајран, галхан; — **әјән:** кәсәјән; — **әркә:** дүшәркә; — **кәм:** көркәм; — **ғыҹ:** башланғыҹ; — **ај:** алај, олај; — **а:** јара вә с.

Сөз јарадыҹылығына аид јазылмыш бир сыра тәдгигат әсәрләриндә Јетәр, Севәр, Севил, Севкили, Горхмаз, Солмаз, Дөнмәз, Күләр вә с. кими шәхс адлары да фе'лләрдән јаранан дүзәлтмә сөзләр һесаб едилмишдир. һалбуки бу адлар шәкилчиләрлә јох, јетәр, севил, севәр, севкили, горхмаз, солмаз, дөнмәз, күләр кими дүзәлтмә үмуми сөзләрин бүтөвлүкдә лексик-семантик јолла хүсуси адлара чеврилмәсиндән јаранмышдыр.

2. Сифәт дүзәлдән шәкилчиләр:
1) Адлардан сифәт дүзәлдән шәкилчиләр:

— **лы**⁴: ағыллы (ушаг), рәнкли (шәкил), дузлу (хөрәк), үтүлү (палтар) вә с.

— **сыз**⁴: күнаһсыз (адам), мејвәсиз (ағаҹ), отсуз (јер), күҹсүз (ушаг) вә с.

— **дакы**². Бу шәкилчиләр дикәр лексик шәкилчиләрдән фәргли олараг һәм сөз көкләринә, һәм дә һал вә ја мәнсубијјәт шәкилчиләри гәбул етмиш исимләрә артырыла билир: мәндәки (китаб), Күнајдакы (ојунҹаг), бағымыздакы (ағаҹлар), евдәки, евләрдәки (әшјалар) вә с.

— **ҹыл**⁴ зарафатҹыл (гыз), ишҹил (оғлан), јухуҹул (киши), өлүмҹүл (хәстә) вә с.

— **ы**⁴: палыды (рәнк), чәркәзи (папаг), хурмајы (саҹ), сүрмәји (пәрдә) вә с.

— **и,—ви:** ингилаби (һадисә), тарихи (мәрһәлә), аиләви (достлуг) вә с.

— **кы,—ки,—кү:** габагкы (сыра), чохданкы (һадисә), дүнәнки (көрүш), букүнкү (хәбәр) вә с.

— **лыг**⁴: ајлыг (кәлир), иллик (план), донлуг (парча), күллүк (саһә) вә с.

— **вары:** бујнузвары (ағаҹ), галханвары (вәзи), үзүквары (аләт) вә с.

— **ив:** субјектив (фикир), објектив мүнасибәт) вә с.

— **кеш:** зәһмәткеш (халг), ҹәфакеш (инсан), малакеш (фәһлә) вә с.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра гејри-мәһсулдар

сифәт дүзәлдән шәкилчиләрә дә тәсадүф едилир: — **сал:** гумсал (јер), — **иш:** кениш (јол), нәмиш (отаг); — **ман:** шишман (киши), гоҹаман (сәнәткар); — **лам:** сағлам (инсан), — **кир:** тәрәфкир (инсан), фәндкир (ојунчу); — **чаг, — чәк:** туманчаг (ушаг), көјнәкчәк (оғлан); — **пәрвәр:** вәтәнпәрвәр (халг); — **хаһ:** хејирхаһ (инсан), бәдхаһ (рәис); — **хор:** рүшвәтхор (мүфәттиш), мүфтәхор (нәзарәтчи); — **ложи:** психоложи (тә'сир); — **л:** нормал (шәраит); — **жи:** педагожи (тәҹрүбә); — **тик:** проблематик (мәсәлә), систематик (нәзарәт): — **би:** бивәфа, бисавад (инсан); — **на:** намәрд, **нанәҹиб (киши);** — **ба:** бамәзә, бәәдәб (ушаг); — **ла:** лагејд (сүрүҹү); — **анти:** антифашист (һәрәкәт), антидемократик (тәблиғат); — **а:** анормал (ушаг) вә с.

2. Фе'лдән сифәт дүзәлдән шәкилчиләр:

— **ған**^{2} гачаған (ат), күләјән (гары) вә с.

— **ган**^{2}: чалышган (шакирд), дөјүшкән (әскәз) вә с.

— **ғын:** азғын (дүшмән), кәркин (иш), јорғун (адам), дүзкүн (бахыш) вә с.

— **гын**^{4}: сатгын (гоншу), кәскин (иш), јорғун (адам), дүзкүн (бахыш (сөз), тутгун (һава), күскүн (ушаг) вә с.

— **ыг**^{4}, — **г**, — **к:** ачыг (гапы), әзик (палтар), учуг (ев), чүрүк (мејвә), сөкүк (дивар), сојуг (су), бөјүк (гардаш) вә с.

— **ычы**^{4}: гырычы (тәјјарә), кечичи (хәстәлик), дондуруҹу (гыш), өлдүрүҹү (күлүш) вә с.

— **унҹ, — үнҹ:** горхунҹ (һадисә), күлүнҹ (вәзијјәт) вә с.

— **ар**^{2}, — **р:** јанар (дағ), ахар (су), күләр (үз), гајнар (булаг) вә с.

— **маз**^{2}: гушгонмаз (гајалар), әлчатмаз (арзулар), алынмаз (гала), күллебатмаз (адам) вә с.

— **аг**^{2}: горхаг (гыз), отураг (һәјат), чәкәк (јер) вә с.

— **ма**^{2}: бурма (сач), чатма (гаш), ујдурма (сөз), ешмә (бығ), кәлмә (адам), дүзәлтмә (сөз) вә с.

— **ы**^{4}: долу (габ), дуру (су), өртүлү (базар), тикили (палтар), бүкүлү (кағыз), асылы (вәзијјәт) вә с.

— **әри:** көчәри (халг), кедәри (гонаг), өтәри (һисс) вә с.

Бунлардан башга, гејри-мәһсулдар олан бә'зи шәкилчиләрә дә тәсадүф олунур: — **кәм:** өткәм (адам); — **ч:** гысганч (адам), иҹрәнч (һәрәкәт); — **чаг:** утанчаг (гыз); — **чам:** јығчам (отаг); — **ри:** әјри (јол) вә с.

3. Сај дүзәлдән шәкилчиләр. Азәрбајҹан дилиндә сај дүзәлдән шәкилчиләр чох аздыр.

— **ынҹы**^{4}: Бу шәкилчиләрлә әсасән мигдар сајларындан сыра сајы дүзәлдилир. Онларын ичәрисиндә дикәр нитг һиссәләриндән дүзәлиб сыра сајы анлајышы ифадә едәнләрә дә тәсадүф едилир: бешинҹи (сыра), онунҹу (ев), ахырынҹы (күчә), әввәлинҹи (һадисә) вә с.

— **ла**^{2};—**ҹа**^{2}. Бу шәкилчиләр әсасән ҹәм шәкилчиси гәбул етмиш субстантивләшмиш мигдар сајларына артырылараг гејри-муәјјән сајлар дүзәлдир: јүзләрлә, онларла (нүмајишчи), онларҹа, јүзләрҹә (адам) вә с.

— **лу:** чохлу (китаб).

— **ачыг:** азачыг (ашым, ағрымаз башым) вә с.

4) Дүзәлтмә әвәзликләр: «Азәрбајҹан дили» (V синиф) дәрслијиндә әвәзликләрин гурулушҹа нөвләриндән ајрылыгда бәһс олунмаса да, **бириси, кимиси, бә'зиси, нечәнҹи** әвәзликләри дүзәлтмә әвәзликләр кими көстәрилмишдир. Елми әдәбијјатда бу вахта гәдәр әвәзликләрин гурулушҹа нөвләриндән бәһс олунмаса да, мөвҹуд тестләрдә дүзәлтмә әвәзликләрә тәсадүф едилмәсә дә, мүәллимләр дәрслијә әсасланыб јухарыда көстәриләнләрдән башга, **кими, һәрә, бә'зиләри, нечәси** вә с. кими әвәзликләри дә дүзәлтмә әвәзликләр кими тәдрис етмәлидирләр.

5. Фе'л дүзәлдән шәкилчиләр. Һамысы милли олан бу шәкилчиләр дә ики група ајрылыр:

1) Адлардан фе'л дүзәлдән шәкилчиләр:

— **ла**^{2}: башла(маг), үтүлә(мәк), кечәлә(мәк), дашла(маг) вә с.

— **лаш**^{2}: бәдбинләш(мәк), видалаш(маг), кезәлләш(мәк), јашлаш(маг) вә с.

— **лан**^{2}: ағыллан(маг), диллән(мәк), руһлан(маг), һаллан(маг) вә с.

— **ар**^{2}: ағар(маг), кејәр(мәк), бозар(маг), гызар(маг) вә с.

— **ал**, —**л:** чохал(маг), кенәл(мәк), гарал(маг), дирил(мәк), јекәл(мәк). вә с.

— **а:** ојна(маг), јаша(маг), дара(маг), әлә(мәк), боша(маг), гана(маг) вә с.

— **ы**^{4}: бәрки(мәк), тәнки(мәк), јери(мәк), ачы(маг), туршу(маг), ләнки(мәк).

— **ылда**^{4}: пычылда(маг), шаггылда(маг), парылда(маг), хорулда(маг), чилкилдә(мәк), курулда(маг), гурулда(маг) вә с.

— **ых, —ик, —ух:** дарых(маг), кечик(мәк), писик(мәк) вә с.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләрә дә тәсадүф едилир: **ан**^{2}: күчән(мәк), һыгган(маг), һоппан(маг); — **са:** суса(маг), гәрибсә(мәк); — **ләт:** чинләт(мәк), кирдләт(мәк); — **ырға:** јадырға(маг); — **вар:** сувар(маг); — **имсә:** мәнимсә(мәк) вә с.

2) фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр.

Азәрбајҹан дилиндә фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

— **ил**^{4}: јазыл(маг), чәкил(мәк), дүзүл(мәк), вурул(маг) вә с.

дыр^4,—**т:** Бу шәкилчи һәм тә'сирсиз фе'ллардән тә'сирли фе'л дүзәлдир, һәм дә иҹбар нөвүн шәкилчисидир: алдыр(маг), јаздыр(маг), чимдир(мәк), гурдур(маг), күлдүр(мәк), ишләт(мәк), једир(мәк), отурт(маг) вә с.

— **иш**^{4},—**ш:** јазыш(маг), узүш(мәк), сүрүш(маг), чәкиш(мәк), мәләш(мәк), ағлаш(маг), көзләш(мәк) вә с. Азәрбајҹан дилиндә бу шәкилчиләр гарышыг вә биркәлик нөв фе'лләрә дахил олмајан фе'лләр дә јарада билир: јетиш(мәк), кәзиш(мәк), үјүш(маг), кириш(мәк), гызыш(маг), јарыш(маг), ачылыш(маг), сүрүш(мәк), алыш(маг), исиниш(мәк) вә с.

— **ын**^{4},—**н:** јолун(маг), силин(мәк), алын(маг), көрүн(мәк), сәслән(мәк), әлән(мәк) вә с.

— **а:** тыха(маг), сана(маг), дола(маг), гура(маг) вә с.

— **ы**^{4}: газы(маг), сүрү(мәк), дашы(маг), гуру(маг) вә с.

— **ала**^{2}: говала(маг), ешәлә(мәк), кирәлә(мәк), чапала(маг) вә с.

— **ыр**^{4}. Бу шәкилчиләр һәм тә'сирсиз фе'ллардән тә'сирли, һәм дә тә'сирли фе'ллардән васитә тәләб едән тә'сирли фе'лләр дүзәлдир: гачыр(маг), ашыр(маг), бишир(мәк), дүшүр(мәк), итир(мәк), јатыр(маг), учур(маг), көчүр(мәк), ичир(мәк), кечир(мәк) вә с.

— **ых,—ух,—х:** галх(маг), сыных(маг), дурух(маг), солух(маг) вә с.

— **ыт**^{4}. Бу шәкилчиләр тә'сирсиз фе'ллардән тә'сирли фе'лләр әмәлә кәтирир: ахыт(маг), горхут(маг), һүркүт(мәк) вә с.

— **ыз,—из,—уз,—үз.** Гејри-мәһсулдар шәкилчиләр олуб, — **дыр**^{4} шәкилчисинин синоними кими чыхыш едир, бә'зән дә өзүндән сонра—дыр, —дир шәкилчисинин ишләнмәсини тәләб едир: галхыз(маг), удуз(маг), дургуз(маг), данышдыр(маг), әмиздир(мәк), чимиздир(мәк) вә с.

Бунлардан башга, Азәрбајҹан дилиндә бир сыра гејри-мәһсулдар шәкилчиләр дә тәсадүф олунур.

— **умсә:** күлүмсә(мәк); — **ха,—кә:** чалха(маг), овха(маг), әвкә(мәк); **дар**^{2}: гондар(маг), дөндәр(мәк); — **ар:** гопар(маг), чыхар(маг);—**кәз,** — **сәт,—сән:** көркәз(мәк), көрсәт(мәк), көрсән(мәк); — **хала,—кәлә:** овхала(маг), чалхала(маг), силкәлә(мәк); — **ша**^{2}: диншә(мәк), гурша(маг); — **син,—сун:** умсун(маг), долухсун(маг), диксин(мәк); — **ан, ган,—гун:** удгун(маг), дадан(маг), гысган(маг); — **хул:** бурхул(маг); — **нух:** вурнух(маг); — **дат:** алдат(маг); — **әчлә:** дөјәчлә(мәк);—**иркә:** әсиркә(мәк); — **дан:** алдан(маг) вә с.

6. Зәрф дүзәлдән шәкилчиләр. Дүзәлтмә зәрфләр ашағыдакы шәкилчиләрлә дүзәлир:

— **ҹа**^{2}: азәрбајҹанҹа, русҹа, еһмалҹа, сакитҹә вә с.

— **ҹасына**^{2}: гәһрәманҹасына, һијләкәрҹәсинә вә с.

— **јана**^{2}, — **анә:** достјана, даһијанә, зарафатјана вә с. Бу шәкилчиләрлә дүзәлән сөзләр бә'зән сифәт кими дә ишләнә билир: ашиганә (ше'рләр), (мәнзәрәләр) вә с.

— **дан:** сојугдан, астадан, бәркдән, бирдән, тездән вә с.

— **ән:** гәфләтән, гәсдән, дахилдән, тәдриҹән вә с.

— **ла**^{2} зорла, күчлә, ҹәсарәтлә, ајларла, илләрлә вә с.

— **акы**^{2}: јанакы, чәпәки вә с.

— **да**^{2}: ајда, илдә, күндә, һәфтәдә, тәкликдә, бирликдә вә с.

— ына^{4}: әксинә тәрсинә, дүзүнә, чәпинә, бош-бошуна, енинә вә с.

— кә: биркә вә с.

II. ГРАММАТИК ШӘКИЛЧИЛӘР.

Азәрбајҹан дилиндә грамматик шәкилчиләр чохдур. Онлары ашағыдакы кими груплашдырмаг олар.

1. Исимләрдә ҹәм, мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри: — лар^{2} китаблар, дәфтәрләр.

2. Хәбәр шәкилчиләри. «Исмин мәнсубијјәтә көрә дәјишмәси» мөвзусуну тәдрис едәркән, хүсусән ајры-ајры нитг һиссәләринин ҹүмләдә ролу һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән изаһ етмәк лазымдыр ки, исим (фе'лдән башга дикәр әсас нитг һиссәләри илә ифадә олунан) хәбәр шәкилчиләри грамматик шәкилчиләрдир. Онлар ашағыдакылардан ибарәтдир: — **ам^{2},—ыг^{4}, — сан^{2}, сыныз^{4}, — дыр^{4}, — дырлар:^{4}** һакимәм, һакимсән, һакимсиниз, һакимдирләр вә с.

4. Фе'лләрә мәхсус грамматик шәкилчиләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Инкарлыг шәкилчиләри: — ма^{2}: охумамаг, кәлмәмәк вә с.

2) Заман шәкилчиләри: — мыш^{4}, —ды^{4};—ыр^{4}; — аҹаг^{2}; — ар : алмышам, алдын, јазыр, охујаҹағыг, кәлмәрик вә с.

3) Фе'л шәкилчиләринә аид шәкилчиләр: а^{2},—малы^{2} асы^{2}, — са^{2}; охујам, охумалысан, охујасыјыг, охусаныз, охуја бил(мәк) вә с.

4) Шәхс сонлуглары: I ш. тәк вә ҹәм: **— ым^{4}, ам^{2},—м; — аг^{2},—ыг^{4} — г** алым, охумушам, јаздым; алаг, охумушуг, јазаг вә с.; II ш. тәк вә ҹәм: **— сан^{2},—н; — ын, — сыныз^{4}, ныз :** алмысан, охудум, јазын, кәлирсиниз, алдыныз вә с.; III ш. тәк вә ҹәм: **— -сын^{4}, дыр^{4} — сын(лар),^{4},—лар, — дыр(лар)^{4}:** алсын, охујаҹаглар, јазсынлар, алдылар, охумалыдырлар вә с.

5) Мәсдәр шәкилчиси:—маг,^{2}—ма^{2}. Мүшаһидәләр көстәрир ки, чох вахт шакирдләр вә һәтта бә'зи мүәллимләр **— ма^{2}** мәсдәр шәкилчисинин маһијјәтини баша дүшмүрләр. Мүәллимләр билмәли вә шакирдләрә баша салмалыдырлар ки, мәсдәрләр III нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин икинчи тәрәфи кими чыхыш едәндә үчүнҹү шәхсдә бә'зән г вә к самитләри дүшүр. Мәсәлән, Елдарын кәлмәси, онларын ојнамасы вә с.

6) Фе'ли сифәт шәкилчиләри: мыш^{4}, дыг^{4} мәнсубијјәт шәкилчиләри, **— ан^{2}, — аҹаг^{2}, — малы^{2}, — асы^{2}:** охунмуш (китаб), охудуғум (ше'р), охунан (һекајә), охунулаҹаг (роман), охунмалы (поема), охунуласы (гәзәл) вә с.

7) Фе'ли бағлама шәкилчиләри: — ыб , — араг^{2}, а—а^{2}(— мадан^{2}, —анда^{2},— дыгда^{4}, — аркән^{2}, дыгча^{4}, ынча^{4},—ар—маз^{2}: алыб, алараг, гача-гача, алмадан, аланда, алдыгда, аларкән, алдыгча, алынча, алар-алмаз вә с.

Бу ҹүр долашыглыға јол вермәмәк үчүн јахшы оларды ки, дәрслик мүәллифләри бә'зи мөвзуларын, хүсусән сифәтин дәрәҹәләри, фе'лин тәсрифләнән вә тәсрифләнмәјән формаларыны изаһ едәркән онларын шәкилчиләринин грамматик шәкилчиләр олмасы һаггында мүәјјән мә'лумат версинләр.

БӘДИИЛИЈИН ФОНЕТИК СӘВИЈЈӘДӘ ИФАДӘСИ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ БАРӘДӘ

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Артыг бир нечә илдир ки, орта мәктәбин јухары пилләсиндә (X-XI синифләрдә) дилчилијин үслубијјат бөлмәси тәдрис едилир. Бу бөлмәнин өјрәдилмәсиндә өзүнүн инкишафы, әһатә даирәси вә зәнкинлијинә көрә һәтта «бир сыра һалларда үмумән әдәби-бәдии дил адландырылан» бәдии үслубун тәдриси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Ону да гејд едәк ки, ики ил тәдрис олунан үслубијјатын материалларынын 150 сәһифәлик бир китаба (Т. Һаҹыјев, Н. Ҹәфәров «Түрк дили», X-XI синифләр үчүн, 1994) сығышдырылмасы мүәллимдән һәр дәфә дикәр чохлу әдәбијјата бахмағы, әлавә дидактик материаллар һазырламағы тәләб едир вә бу да ишдә мүәјјән чәтинлик јарадыр. Бу чәтинлији арадан галдырмаг нијјәти илә биз дә бәдии үслубун бир хүсусијјәти — **фонетик сәвијјәдә бәдиилијин ифадәси вә онун тәдриси** барәдә тәҹрүбәдән ирәли кәлән бә'зи мүлаһизәләримизи билдирмәк истәјирик.

Бәдиилик— образлылыг вә **емосионаллығын** чулғашмасындан јаранан формадыр. Башга үслубларын һеч бириндә өзүнү габарыг көстәрмәјән бу ики ҹәһәт бәдии үслубун ҹаныдыр. Образлылыг вә емосионаллыг дил васитәләринә ујғун олараг үч мәрһәләдә тәзаһүр едир: фонетик, лексик вә грамматик мәрһәләдә. Ады чәкилән дәрсликдә фонетик сәвијјә һаггында белә мә'лумат верилир: «а) фонетик сәвијјәдә: аллитерасија, ассонанс, тәкрар (бунлар ритм јарадан әсас васитәләрдир), интонасија вә с.» (сәһ. 18). Вәссалам. Бизә елә кәлир ки, мүәллим бура **бөлкү** вә **гафијәни** дә әлавә етдикдән сонра һәр бир терминин ајрыҹа изаһына чалышмалыдыр.

Аллитерасија вә **ассонанс** даныршыг сәсләринин аһәнк јаратмасы илә бағлыдыр. Аллитерасија самит, ассонанс исә саит сәсләрин һәмаһәнклијидир. Биз мусиги илә ше'рин јахынлығындан чох даныршырыг. Мусиги әсәринин тә'сири сәсләрин һармонијасы, аһәнки илә бағлыдыр. Сәсләрин аһәнкдар дүзүлүшү ше'рә дә белә бир мусигилилик верир вә ону даһа тә'сирли, инсан һиссләрини еһтизаза кәтирән васитәјә чевирир; бу да елә емоссионаллыгдыр. Бәдии материалларын мүшаһидәси көстәрир ки, мүәллифләр аллитерасија вә ассонанса ики мәгсәдлә мүраҹиәт едирләр:

1) Тәсвир објектини (һадисәни, һиссләри — гәми, кәдәри севинҹи вә с.) **даһа ҹанлы вә тә'сирли чатдырмаг үчүн.** Мәсәлән, С. Рүстәм «Чапајев» ше'риндә чајын кәнары илә атларын чапмасы мәнзәрәсини **ч. ч.** сәсләринин аллитерасијасында белә ҹанландырыр:

Чынгыл дашлы **ч**ајлары **Ч**апајев
чапа-**ч**апа
Ке**ч**иб би**ч**ир **ч**өлләрдә **ч**ар
ҹанаварларыны...
Чап **ч**ајлардан **Ч**апајым,
Доғсун күнәшим, ајым.
Чап, о **ч**апсын, мән **ч**апым, сән **ч**ап,
гој биз дә **ч**апаг,
Чап, кәләҹәк күнләрин сәһәринә
јол а**ч**аг.

Ч вә ч. сәсләринин беләчә тәкрары охуҹунун нәзәриндә ат налларынын дашлара тохунмасындан јаранан сәси хатырладыр вә тәсвири ҹанлы едир.

М. Фүзулинин мәшһур:

Наләдәндир неј кими авазеји-ешгим бүләнд
Налә тәркин гылмазам неј тәк кәсилсәм бәнд-бәнд—

бејтиндә «на-не ән» самит-саит дүзүмү кәдәрли неј сәсини хатырладыр вә санки Фүзулинин дәрдли сөзләри неј сәси илә мүшајиәт едилир.

А. Ахундов фактлара әсасланараг көстәрир ки, ачыг (а, о, е, ә, ө,) вә гапалы (ы, и, у, ү) саитләри арасында тәкҹә физиоложи ҹәһәтдән дејил, поетик ҹәһәтдән дә фәргләр вар. Белә ки, ачыг саитләр кенишлији ар-

тырыр, гапалы саитләр исә кенишлији азалдыр (А. Ахундов «Ше'р сәнәти вә дил», 1980, сәһ. 148). Кәдәри, нискили пычылты илә, гышгырмадан дејәндә даһа инандырычы, даһа тә'сирли олур. Бәлкә, елә она көрә дә Мәммәд Араз «Күлүм, күлүн күлләрими гурутду», «Күлүнчләрә күлүнч кәлән бу ада күлдүм» мисраларында ү-у-и гапалы саитләринин дүзүмүндән истифадә етмишдир.

2) Ассонанс вә аллитерасија **садәҹә ритм јаратмаг, ше'ри даһа аһәнкдар етмәк** мәгсәдилә дә јарадылыр. Мәсәлән:

Бу гәдәр долашыг јоллар ичиндә
Гәдәрсиз бу гијлү-галлар ичиндә...
(М. Јагуб).

Вә јахуд:
О күл јанаг бәнддир бир хош бахыша
(М. Јагуб).

Биринҹи нүмунәдә «г», икинҹидә исә «б» сәсләринин дүзүмү (аллитерасијасы) хош бир аһәнк јарадыр. Ашағыдакы бејтдә «с» сәсләринин аһәнки дә бу нијјәтә хидмәт едир:

Сәрхош дуруб **с**аллананда һәр јана,
Мат галыр, еј **с**әрв, **с**әнубәр **с**әнә.
(М. П. Вагиф).

Ассонанс Азәрбајҹан дилинин өз тәбиәтиндән, даһа доғрусу, аһәнк ганунундан ирәли кәлир — ејниҹинсли саитләрин дүзүмү (аһәнки) Азәрбајҹан дилинин ән күҹлү фонетик ганунларындандыр. Анҹаг бәдиилик јарадан васитә кими ән чох самит сәсләрин дүзүмүндән истифадә едилир. Бу сәсләр ичәрисиндә ашағыдакылардан даһа чох истифадә едилир.

Сонор сәсләр:
«Ҹан нәнә, бир нағыл **де**».
(Әһмәд Ҹәмил).

«Ш» самити:
Ҹош дәниз, ҹошгун дәниз!
Аш дәниз, дашгын дәниз.
Ашгын дәниз!
Шашгын дәниз (М. Мүшфиг).

«Ҹ, ҹ» самитләри:
Ҹаны ким ки, ҹананы үчүн севәр,
Ҹананын севәр,
Ҹаны үчүн ким ки, ҹананын севәр,
ҹанын севәр (М. Фүзули).

«Б» самити:
Мән **б**ир вә **б**аһарлы **б**удаг кимијәм
(М. Јагуб).

«Ғ» самити:
Сағ ол, а дағ чајы, а јајлаг, сағ ол!
(М. Јагуб).

Бәдиилији тә'мин етмәк үчүн бә'зи һалларда ассонанс вә аллитерасија паралел ишләдилир; ејни саит-самит (вә ја самит-саит) гошалығынын тәкрары икигат аһәнк јарадыр, емосионаллығы артырыр. М. П. Вагифдән кәтирдијимиз ашағыдакы ше'р парчаларына фикир верәк:

«Мәни **гәрг** ејләди **гәм** дәрјасына»;
«**Бир туба бој**лудур, **бој**у нәврәстә»;
«Интизар чәкмәкдән,
јол көзләмәкдән
Көнлүмүн **нә та**бы, **нә та**гәти вар»;
«Еј **ҹа**ным, **ҹә**ллады, өмрүм јағысы»;
«Нә көзәлдир бу **ҹа**ванын **ҹа**малы»;
«**Бо**јун сураһыдыр, **бә**дәнин **бү**ллур».

Гафијә — бәдиилијин фонетик сәвијјәдә ифадә едән васитәләрдән биридир: әкәр аллитерасија вә ассонанс ајры-ајры сәсләрин аһәнкдарлығыдырса, гафијә сөзләрин һәмаһәнклијидир. Азәрбајҹан ше'риндә гафијәнин мүхтәлиф нөвләриндән, формаларындан истифадә едилир. Вериләҹәк мә'лумат мүәллимә имкан јарадыр ки, шакирдләрин әдәбијјат дәрсләриндә өјрәндикләри ше'р нүмунәләри јада салынсын, һәм әдәби, һәм дә лингвистик анлајышлар шүурлу дәрк едилсин. Елә формалар вар ки, мүәллимин гыса изаһындан сонра шакирдләр чәтинлик чәкмәдән она нүмунәләр сөјләјә билирләр. Гафијәнин формаларыны нәзәрдән кечирәк.

1. **Садә гафијә** — мисраларын сонунда ишләдилән ајры-ајры сөзләрин аһәнкчә ујғунлуғуна дејилир. Нүмунәни шакирд асанлыгла сөјләјир:

Сәрвин јенә даманын тутду су,
Сәрв үстә охуду фахтә ку-ку (Хәтаи).

Чохдур ағ бәдәнли, бүллур **бухаглы**,
Лалә занәхданлы, гөнчә **додаглы**,
Амма ширин дилли, ачыг **габаглы**,
Көнүл ашинасы, һајыф ки, јохдур.
(М. П. Вагиф).

2. **Мүрәккәб гафијә** — ики вә даһа чох сөзүн гафијәләнмәсинә дејилир. Шакирдләр буна да асанлыгла нүмунәләр сөјләјә билирләр:

Гыш кетди, јенә **баһар кәлди**,
Күл битдиву **ләләзар кәлди**.
Гушлар гамусу **фәғанә дүшдү**,
Ешг оду јенә бу **ҹанә дүшдү** (Хәтаи).

Вә јахуд:
Хәстә үчүн тәпәсиндә **гәр олур**,
Һәр чүр чичәк ачыр, **нөвбаһар олур**,
Чешмәсиндән аби-һәјат **ҹар олур**...
(Ашыг Әләскәр).

Мүәллим шакирдләрә таныш олмајан ше'р нүмунәләри сөјләмәклә дә онларын мә'луматыны кенишләндирә биләр. Мәсәлән;

Биләји, базусу һәр **бәнди көзәл**,
Кәрдәндә зүлфүнүн **кәмәнди көзәл**.
Ајна тутду, дурду **бәзәнди көзәл**,
Салланды, көрәсән, нә гијамәтдә.
(М. П. Вагиф).

Вә јахуд:
Һәлә чох һәдәләр, **һәдләр вар икән**,
Дүзәнкаһ јолунда **сәдләр вар икән**,
Бу гәдәр һијләләр, **фәндләр вар икән**,
«На» кечир габаға, **«мәрдләр» вар икән.** (М. Јагуб).

3. **Ашырма гафијә** — һәр мисра өзүндән бир мисра сонракы илә гафијәләнир: а б а б. Мәсәлән:

Марал таласында күлән **чәмәним**,
Јаша, јәһәр гајам, вар ол, даш **атым**.
Сағ ол, еј гисмәтим, мөһнәт **вәрәним**,
Бир аз өмүр сүрүб, хејли **јашадым**.
(М. Јагуб).

4. **Дахили гафијә** — (ашыг әдәбијјатында буна «гошајарпаг» вә јахуд «чарпаз» гафијә дә дејилир) бир мисра өз дахилиндә системли шәкилдә гафијәләнир. М. Фүзулинин IX синифдә тәдрис едилән «Шәби-һиҹран» гәзәли әввәлдән-ахыра кими дахили гафијәләр үзәриндә гурулмушдур. М. П. Вагифдән кәтирдијимиз ашағыдакы нүмунәдә дә дахили гафијәдән усталыгла истифадә едилмишдир:

Бир көзү **шәрлинин**, ҹәнк **нәзәрлинин**
Зүлфү **әнбәрлинин**, мүшк **әтирлинин**,
Бир **сәмәнбәрлинин**, зәр **кәмәрлинин**,
Бир инҹә беллинин гурбанијам мән.

5. **Икигат гафијә** — һәр һансы мисранын һәм әввәлиндә, һәм дә ахырында ишләнән сөз (вә јахуд сөзләр) нөвбәти мисранын әввәлиндә вә ахырында ишләнән сөзлә (вә ја сөзләрлә) гафијәләнир. Расим Кәримлидән кәтирдијимиз ашағыдакы бәнд буна көзәл нүмунәдир:

О елә бағдыр ки, бары түкәнмәз,
О елә дағдыр ки, гары түкәнмәз.
О елә оҹагды, нуру түкәнмәз,
Дәрдими һәр заман дујанды гардаш.

6. **Гулаг гафијәси** — бу ән чох ашыг әдәбијјатында ишләнән формадыр, мүәллиф јазылыша көрә јох, сәсләнмәјә көрә сөзләри гафијәләндирир. Мәсәлән:

Саллан гәләм гашлы, јаны јолдашлы,
Һуш башымдан чашды,
дилим долашды.
(Ашыг Әләскәр).

Көрүндүјү кими биринҹи мисрадакы «гашлы» сөзүнүн (гашды), «јолдашлы» сөзүнүн (јолдашды) шәклиндә тәләффүзү онларын икинҹи мисрадакы «чашды» вә «долашды» сөзләри илә гафијәләнмәсини бир аз да күҹләндирир.

Јазыда бәдиилијин фонетик сәвијјәдә ифадәси олан **ассонанс, аллитерасија вә гафијә** барәдә сөһбәт ачдыг. Бу бахымдан интонасија вә тәкрарын да өзүнә мәхсус јери вар. Мүәллим бу анлајышлары да өјрәдәркән шакирдләрин кечмишдә әлдә етдикләри биликләрә истинад етмәли, онлара һәм Азәрбајҹан дили, һәм дә әдәбијјат дәрсләриндә вердији мә'луматлары хатырлатмагла системли, дәрин билик вә баҹарыг формалашдырмалыдыр.

ӘСИЛЗАДӘЛӘР ДАСТАНЫ

Әсмәр БӘДӘЛОВА,

педагожи елмләр намизәди, досент.

Орта мәктәбин ајры-ајры пилләләриндә «Азәрбајҹан халгынын шаһ әсәри, Ана китабы «Дәдә Горгуд» дастанынын өјрәдилмәси мәгсәдилә «Үмумтәһсил мәктәбләринин V-XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы» мүәјјән јер ајырмышдыр. V синифдә «Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» (4 саат), VI синифдә Анарын «Дәдә Горгуд» повестиндән «Салур Газан» парчасы (3 саат) вә IX синифдә «Китаби-Дәдә Горгуд» епосу· «Салур Газанын евинин јағмаланмасы» бојунун тәдриси (6 саат) тәләби ирәли сүрүлмүшдүр. Мүвафиг олараг V синифдә М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји», IX синифдә бүтөвлүкдә дастан синифдәнхариҹ оху үчүн төвсијә едилмишдир. VI синифдә belә бир төвсијә јохдур.

Һәмчинин һәр үч синифдә ады чәкилән мөвзунун өјрәдилмәсинә верилән тәләбләрдә халгын гәһрәманлығы мүбаризә вә галибијјәт әзми, вәтәнпәрвәрлик руһу диггәтә чәкилмишдир. Бунлар һамысы јахшыдыр. Лакин халга гәһрәман, мүбариз, әзмкар вәтәнпәрвәр... өвладлар јетирән бир гүввә вар; онун ады јалныз IX синифдә вә лап ахырда јада салыныр, јә'ни белә дејилир: «Газан хән Гарача Чобан, Дәдә Горгуд вә **гадын сурәтләри** (сечмә бизимдир—Ә. Б.).

Өтән заманларда елә бу гәдәр дә кифајәт иди... Сон илләрдә ачы бир факт фәлакәтли шәкилдә үстүмүзә јеријир: милли мә'нәвијјатымыз лахлајыр, һәтта мүәјјән мәгамларда итир. Бир вахт телевизијанын «Мәктәблиләрин рәгс салону» верилишиндә алын арасына алма гојуб рәгс едән оғланла гызын ојунунда гејри-етик елементләр дујуб гәти е'тираз едән халгын гызлары инди јарычылпаг вәзијјәтдә ајағыны-ајағынын үстүнә ашырыб камера гаршысында əјләшир вә коктејл кечәси кечирмәк үчүн өзүнә оғлан ахтарыр. Јахуд, «Үзүндә көз изи вар, сәнә ким бахды јарым?» һәссаслығы илә тәрәф-мүгабилиндән илаһи паклыг тәләб едән ашиг инди: «киминләсән, һарададасан, көзләјирәм, гајыт кәл» охујур. Бәлкә, һәлә «абырлысы» будур. Нормал инсанларын јасаг билдији гапыларын о үзүндә даһа нәләр баш вермир? Вә бүтүн оланларын мәркәзи образы зәиф мәхлугдур, әлбәттә, мүгабил тәрәфлә бәрабәр. Даһи Фүзулинин тә'бириндә Беһиштә бәнзәјән мәктәбдә белә мүәллимин бир гыјғачы бахышындан јанаглары алланан, кизләнмәјә јер ахтаран һури-гылман тапмаг асан дејил. Алышмадығымыз сијаси-игтисади тәзаһүрләр, мәишәт «јениликләри», инкишафын ашағы вә јухары гүтбләриндәки мүвазинәтсизлик, шәхсијјәтин формалашмасында өзүнүн башлыча фактор олдуғуну јадырғамыш аиләләр белә бир вәзијјәтин јаранмасына тәкан вермишләр. Аилә илә мәктәб арасындакы әввәлки бағлар гырыларағ бајағы дон кејмишдир. Беләликлә, мәктәб чох ағыр вә мәс'улијјәтли јүкү тәк дашымаг мәҹбуријјәтиндә галмышдыр.

Әкәр биз педагожи ишчиләр «Әши, кечид дөврүдүр, ахыры јахшы олар», — дејиб бу ишин башыны бош бурахсаг, сонра ҹиловуну јығмаг чәтин олаҹаг. Одур ки, бүтүн имканлардан максимум истифадә етмәлијик· Хүсусән әдәб-әркан, ганаҹаг-габилијјәт, мә'рифәт устады олан дил-әдәбијјат мүәллимләри. Онларын әлинин алтында гүдрәтли бәдии сөз вә зәнкин бәдии хәзинә вар. Әлбәттә, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары о хәзинәнин шаһы олмагла.

Дастанын тәкҹә устаднамәси бир университетдир. Хүсусән ашағыда мисал кәтирдијимиз сон һиссә диггәтәлајигдир: **Озан дејир: Арвадлар дөрд ҹүрдүр: бириси сој солдурандыр; бириси тој долдурандыр; бириси евин дајағыдыр; бириси нечә десән, бајағыдыр.**

Озан, евин дајағы одур ки, чөлдән-бајырдан евә бир гонаг кәлсә, әри евдә олмаса, о кәлән адамы једирир-ичирир, әзизләјиб охшајыр, јола салыр. О ҹүр арвад Ајишә, Фатимә ҹинсидир, ханым. Онун ушаглары саг олсун. Очағына бу ҹүр арвад кәлсин... Кәлдин ки, сој солдурандыр, оғрунча јериндән галхар, әл-үзүнү јумадан доггуз бозламаҹла бир бардаг гатығы кәвәләјәр, тыхыб-басыб дојунҹа јејәр, әлини бөјрүнә вурар, дејәр: «Бу еви көрүм хараба галсын! Әрә кедәндән бәри гарным да дојмады, үзүм дә күлмәди· Ајағым башмаг, үзүм јашмаг көрмәди». Дејир: «Аһ, нә олајды биринә дә кедәјдим. Умдуғумдан да јахшы-ујғун олајды». Онун кимисинин, ханым, ушаглары бөјүмәсин! Очағына бу ҹүр арвад кәлмәсин·

Кәлдин, о ки, тој долдурандыр, тәрпәнинҹә јериндән галхды, әл-үзүнү јумадан обанын о учуну бу учуна чарпышдырырды. Сөз-шаијә јајды, гапылара гулаг гојду. Өјнәјәдәк кәзди. Өјнәдән сонра евинә кәлди. Көрдү ки, оғру көпәклә јекәдана евини гатыб гарышдырмышдыр; еви тојуг комасына, инәк дамына дөнмүшдүр· Гоншуларыны чағырыр ки: «Јетәр! Зәлихә! Зибејдә! Үрүдә-ҹан, гыз-ҹан! Паша! Ајна Мәләк! Гутлу Мәләк! Өлмәјә-итмәјә кетмәмишдим, јатаҹаг јерим јенә бу хараба оласыјды. Нә олдарды, мәним евимә азачыг бахајдыныз! «Гоншу һаггы-Танры һаггыдыр» — дејиб сөјләр. Бунун кимисинин, ханым, ушаглары бөјүмәсин! Очағына бунун кими арвад кәлмәсин.

Кәлдин, о ки, нечә десән, бајағыдыр. Әри евдә оланда чөлдән-бајырдан евинә бир абырлы гонаг кәлсә, әри десә ки, дур чөрәк кәтир, јејәк; гонаг да јесин. Десә, бишмиш чөрәк даими дејил, јемәк лазымдыр. Арвад дејәр: Нејләјим, бу јыхылаҹаг евдә ун јох, әләк јох. Дәвәдә дәјирмандан кәлмәди.·. нә кәлирсә, мәним сағрыма кәлсин — дејә әлини јанына вурар, үзүнү о тәрәфә, сағрысыны әринә дөндәрәр. Мин сөјләсән, бирисини ешитмәз, — әрин сөзүнү гулағына алмаз. О, Нуһ пејғәмбәрин ешшәји нәслиндәндир. Ханым, ондан да сизи Аллаһ сахласын! Очағыныза белә арвад кәлмәсин!

Бурадаҹа тамамланан вә бир гәдәр тезис сәҹијјәси дашыјан бу мүгәддимә ләјагәтли шәхсләрин әтрафыны танымасы, өзүнү вә башгаларыны дәрки үчүн һәкимана кәламдыр. «Устаднамәни ики јох, үч демишләр, биз дә дејәк үч олсун» мәсәләси дејил. Илләри јора-јора, дүнјаны көрә-көрә устад мәгамына јетишмиш Горгуд Атанын өз гөвмүнә ҹидди хәбәрдарлығыдыр.

Ҹәмијјәти гадын тәнзимләјир; дүнјаја кәтирир, тәрбијә едир, һәјата гошур· Вә гадынларла бағлы пислик-јахшылыг гүтбләри арасындакы тәнәсүб, бәлкә дә, елә һәзрәти Нуһун гызына елчи кәлән күндән позулуб; Горгуд атанын хәбәр вердији заманларда исә бирин үчә нисбәтиндәјмиш. Чүнки о вахт вә давамлы олараг сонракы әсрләрдә Шәргин тәрбијә консепсијасында гызыл гајда сајылан ирсијјәтә ҹидди әмәл олунурду. Инди галибијјәт бајрағы, «Авропа стандартлары» тәрәфәдир јәт нисбәти дә ганунаујғун олараг вә ҹәмијәтин мәзмунундакы кејфијдәјишиб. Нуһун һејванатындан дөнмүш нәсилләрин ганы өз төрәнләри илә бәрабәр, евин дајағы ханымларын өвладларынын да ганы илә гарышыб. Бу говушугдан нә артыб, нә азалыб? Јаланчылыг, хәбәрчилик, икиүзлүлүк, јалтаглыг, пахыллыг, сахтакарлыг, ријакарлыг, намәрдлик, хәјанәт, әдаләтсизлик, фырылдагчылыг... вә дилә кәтирилмәси мәсләһәт билинмәјән дикәр тәзаһүрләр тәгдир вә тәблиғ олунмалы **Инсани** кејфијјәтләри сыхышдырыб, бә'зи мәгамларда тамамилә үстәләјиб·

«...Инди мәрд адам
варса да,
о да ки, варса да әкәр,
ҹәбһәдән чыхардыб
өлмүш достуну
ҹијниндә апаран икидә бәнзәр».

Дикәр кејфијјәтләр дә бу гәбилдән...

Бәс елә исә «мәкәр дурмагмы олар мәкәр дајанмагмы олар?»· Ахы, бу әнкәл-кәләф инсанларын бөјүк һәјата кедән јолу мәктәбдән кечир. Өзү дә нә аз, нә чох, он бир илә. Мүхтәлиф тә'лим вә тәрбијә васитәләриндән истифадә етмәклә үч дајанаҹагда биз онлары Китабымызла таныш едир, үст-үстә он үч саат дәрс кечирик. Көрүндүјү кими, вахт бүдҹәси пис дејил. Һәр шеј програмын тәләбиндән вә мүәллимин вәтәндашлыг гејрәтиндән асылыдыр.

VI синифдә Анарын јухарыда ады чәкилән әсәри диггәтәлајигдир. Шакирдләрин јаш вә анлаг сәвијјәсинә о гәдәр ујғундур ки, санки мәһз бу

мәгсәдлә јазылыб. Програм онун өјрәдилмәсинә ашағыдакы тәләбләри верир: **«Әсәрин «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларындан истифадә јолу илә јазылмасы. Әсәрдә мүһарибә, вәтәни мүдафиә мөвзусу, халгымызын вәтәнпәрвәрлији вә гәһрәманлығымызын тәсвири. Јаделли ишғалчылара гаршы мүһарибә мотивләри. Салур Газан, Гарача Чобан халгымызын мәрд оғулларынын үмумиләшдирилмиш образы кими».**

Он бир јашлы мәктәбли үмумиләшдирилмиш образын нә олдуғуну билмир; лап нәзәри чәһәтдән әзбәрләсә дә дәрк етмәз. Одур ки, бу барәдә данышмаг тездир. Газан ханы тарихдә јашамыш шәхсијјәт олараг тәгдим етмәк даһа мәгсәдәмүвафигдир. Онсуз да елми арашдырмаларда да бу гәнаәт вар вә белә бир тәгдиматда тә'сир даһа күчлү алыныр. Һаггында данышылан сүжетдә исә ишғалчылыг сөһбәти јохдур; јағмаламаг, чапгынчылыг, таланчылыг вар. Апајдын мәнтиглә Газан ханын евинин **јағмаланмасындан** данышылыр. Газан хан Шөклү Мәлијин талан етдији һәр нә варса, һамысыны анасынын хәтринә күзәштә кедә биләчәјини бәјан едәрәк дејир:

Гарычыг анамы кәтирмисән,
ај кафир, анамы вер мәнә!
Савашмадан, вурушмадан гајыдым
кери, дөнүб кедим!

Торпағы ишғал олунмушдуса, о, кери дөнүб кедәрдими? Белә бәд күманла ону кичилдиб өзүмүзә тај етмәрикми?

Бу дастан инсан тәхәјјүлүнүн рәвач вердији реал керчәклик үзәриндә дајаныб. Биз ушагара о реаллығын ичи долусу мә'нәви кејфијјәтләри ашыламалыјыг.

Мәзмун үзәриндә иш баша чатдыгдан сонра шакирдләр үчүн чох анлашыглы вә руһа гида верән паралелләр апармаг мүмкүндүр. Бунун ән јахшы јолу евристик мүсаһибәдир.

1. Газан хан — Турал вә Турал — дүшмән хәтти.

Суаллар: Газан хан оғлу Туралы һәјатда нечә көрмәк истәјирди? О, нә үчүн мәчлиси јарымчыг гојуб Туралы өзү илә ова апарды? Дүшмән әл-голу бағланмыш Туралы ајаг алтына атыб тапдајараг үстүндән о јан-бу јана кечирди. Турал әзилирди, амма ағрылара дөзүб сәсини чыхармырды, нијә? Дүшмән Туралы хәбәрдар етди ки, онун башыны кәсәчәк әтиндән гара говурма бишириб гырх инчә белли гызла анасы Бурла хатуна једирдәчәк. Амма Турал горхмады; нијә? Атасы Туралын бу һәрәкәтини көрсә нә едәрди? Бәс горхаг аталар өз оғулларынын Турал кими һәрәкәт етдијини көрсәләр, нә едәрдиләр? Туралын јериндә башгасы олсајды, дүшмәнин дедикләринә әмәл едәрди, һеч әзијјәт дә чәкмәзди; онда кимдән хошунуз кәләрди, Туралдан, јохса өзүнү хилас едән оғландан. Нијә? Вә с.

2. Турал — Бурла хатун вә гырх инчә белли гыз — Бурла хатун хәтти. Суаллар: «Газанын арвады Бурла хатуну кәтирин бах бура мәним јаныма». Бу сөзләр Шөклү Мәлијиндир. Ајаглар алтына атылмыш Турал ону ешидәндә гәзәблә јериндә чапалајыб әл-голуну бағламыш кәндирләри гырмаг истәјир. Нијә? Турал зинданда анасына нә чүр тохдаглыг верир вә нә үчүн она ағламағы гадаған едәр? Өвлад мәһәббәти чох бөјүкдүр; ананын көзү габағында оғлунун өлдүрүлмәси, үстәлик әтинин биширилиб она једиздирилмәси ағласығмаздыр, амма Турал да, анасы да бу јолу сечирләр, нијә? Гырх инчә белли гыз Бурла хатуну нечә кизләтди? Ахы, сиррин үстү ачылса, дүшмән о гызлары да чәзаландырачагды, амма онлар горхмадылар, нијә? Һәјатда ән ширин не'мәт чан сағлығыдыр, амма чан сағлығындан да үстүн нәдир?

3. Газан хан — дүшмән вә Газан хан — Гарача Чобан хәтти. Суаллар: Газан хан вә аиләсинин башына кәләнләрә сәбәбкар ким олду? Онун хасијјәтиндә һансы чәһәтләр варды вә бу чәһәтләрә мүнасибәтиниз нечәдир? Гыпчаг Мәлијин адамлары Газан ханы нә чүр әлә кечирмишдиләр? Газан хан өзүнү Гыпчаг Мәлијә јетириб ону атдан салыр, лакин өлдүрмүр; јыхылмыш Мәлијин гылынчыны чәкиб онун үстүнә атыр, нијә? Һәмин анда Газан ханын көзүнә ох дәјдијини көрән Гыпчаг Мәлик фүрсәтдән истифадә едиб ону гылынчла өлдүрмәк истәјир. Сизчә, бир-бирини өлдүрмәк мәсәләсиндә бу адамлардан һансы мәрддир? Һансы бөјүк шәхсијјәтдир? Газан хан дүшмән ордусунун үстүнә тәк кедир; Гарача Чобанын она јардымчы олмасына ичазә вермир, нијә? Онун бу һәрәкәтиндә Гарача Чобана гаршы һәгарәт вар идими? ГарачаЧобан ади әмәк адамы иди; онун үчүн нә фәрги варды, Газан ханын гојунларыны бәсләсин, јахуд Гыпчаг Мәлијин? Газан хан өз рәијјәтинә, тәсәррүфат ишләрини көрән адамлара јухарыдан ашағы бахсајды, онлара гајғысызлыг көстәрсәјди, Гарача Чобан онун тәәссүбүнү чәкәрдими? Һәјатда јүксәлмәк бөјүк вәзифәләр тутмаг кимләрәсә башчылыг етмәк һеч дә пис дејил; амма бунунла белә сиз Гарача Чобан кими шәхсләрә үстүнлүк верирсиниз, јохса Гыпчаг Мәлик кими башчылара? Онлардан һансынын чохлуғу чәмијјәтин хејринәдир?

Биз көркәмли јазычымыз Анарын улу бабамыз Салур Газандан бәһс едән әсәрини охујуб өјрәндик. Бу әсәрдә Газан хан, Алп Аруз, Бурла Хатун, Турал, Гарача Чобан, Шөклү Мәлик вә гырх инчә белли гызла таныш олдуг. Онлардан кимләри әсл инсан адландырмаг олар? Бу инсанлардан һансы чәһәтләри өзүнүзә көтүрмәк истәрдиниз, јахуд артыг көтүрмүсүнүз, бөјүдүкчә әмәлләринииздә јашадачагсыныз?

Һеч шүбһәсз, мүәллим синифдәки шакирдләри фәрди танıјыр; кимин һансы аиләдән кәлдијини, мә'нәви габында нә олдуғуну билир. Одур ки, мүсаһибә заманы чаваблары тәнзимләмәли, устаднәмәни инчәликлә елә бир мәхрәчә јөнәлтмәлидир ки, зәиф нөгтәләрә чатсын.

Мөвзунун тәдриси дәрс илинин әввәлинә дүшүр; онун дамла-дамла үрәкләрә јеримиш чөвһәрини доггуз ај әрзиндә тәкрарлар, әлагәләндирмәләр, мүхтәлиф педагожи үсулларла мөһкәмләндириб әгидәнин бүнөврә дашына чевирмәк олар.

IX синифдә дастан бүтөвлүкдә диггәт мәркәзиндә дајаныр; һәм **«Әсәрин јаранма вә тәшәккүл тарихи. Мөвзу вә идејасы. Огуз епосунун бојларында халг һәјаты вә адәт ән'әнәләринин тәсвири»**-нин өјрәдилмәси тәләб олунур, һәм дә мүстәгил охусу тевсијә едилир. Еләчә дә **«Салур Газанын евинин јағмаланмасы»** бојунун ајрыча тәдрисинә вахт верилир.

Фикримизчә, програм мөвзунун тәдрисинә шакирдләрин мә'нәви тәрбијәси тәләби илә јанашсајды, даһа мәгсәдәмүвафиг оларды. Вә бу заман тәкчә бир бој (һәм дә VI синифдә үмумән өјрәдилмиш) јох, бүтүн бојлар, о чүмләдән мүгәддимә үзәриндә иш фајдалы иди.

Индики һалда мүәллим дастанын јај тә'тили заманы гејдләр көтүрмәклә мүстәгил охусуну тәшкил едә биләр. Оху заманы ашағыдакы истигамәтләрә диггәт јетирмәји төвсијә етмәк мәгсәдә мүвафигдир:

— Мүгәддимәни охујун, нәсрлә јазылан сон һиссәјә хүсуси диггәт јетирин; бүтөвлүкдә мүгәддимәдә нәсрлә јазылан һиссәнин мәзмунуна, јә'ни аилә, валидејн тәрбијәсинә үјғун кәлән мисралары әзбәрләјин.

— Дастаны диггәтлә охујун; бу заман ашағыдакылара диггәт јетирин:

1) Ад-сан саһиби олан кишиләрин бөјүмәкдә олан чаванлара вә гадынлара мүнасибәти;

2) Чаванларын бөјүкләрә вә гадынлара мүнасибәти;

3) Гадынларын өз аилә башчыларына вә өвладларына мүнасибәти;

4) Дүшмәнә мүнасибәт;

5) Аилә гурмагда көзләнилән инчәликләр, тәрәфләрдән һәр биринин һүгуг вә вәзифәләри;

6) Гадын вә гызларын ат минмәји, силаһ ишләтмәји бачармасынын һансы сәбәбдән зәрури сајылмасы;

7) Вар-дөвләтә мүнасибәт;

8) Торпаға, бајраға мүнасибәт;

9) Динә мүнасибәт;

10) Дүнјаја кәлән өвладлара ад гојмаға мүнасибәт вә бурадакы мә'на вә маһијјәт дәринлији;

11) Бирлијә, һәмрә'јлијә мүнасибәт;

12) Бүтүн бу мүнасибәтләрдә мүгәддимәдәки гадынлардан һансынын өвлады сајыла билән шәхсләрә үстүнлүк верилмәси;

13) Тој долдуран, сој сојдуран вә бајағы гадынын верәчәји тәрбијәјә мүнасибәт;

14) Евин дајағы гадынын верәчәји тәрбијәјә мүнасибәт;

15) Һаггында данышылан әр икидләрин, хатун аналарын, газа бәнзәр гыз-кәлинләрин һансы ананын өвлады олмасы;

16) Оғузларын әсил-нәҹабәти илә бағлы кәлдијиниз гәнаәт;

17) Горгуд Атанын Оғузун кәләҹәк нәсилләринә әсил-нәҹабәт төвсијәси вә бу күн һәмин төвсијәни јеринә јетирмәкдә һәр бир шәхсин үзәринә дүшән вәзифәләр вә с.

Тәҹрүбә көстәрир ки, бу ҹүр конкрет истигамәтләр әсасында охунан дастан проблем бахымындан даһа ајдын дәрк олунур. Әввәлдән ахырадәк бүтүн бојларда мәрдлик-намәрдлик, әсилзадәлик-бәдәсиллик, гәһрәманлыг-горхаглыг, дүзлүк, доғручулуг-јалан, рија... гүтбләрини асанлыгла тә'јин едир вә паралелләр апара билирләр. Бу сырада «Ич Оғуза Даш Оғузун дөнүк чыхмасы вә Бејрәјин өлдүјү бој»ун гојдуғу из чох дәриндир вә ајрыҹа мәгалә мөвзусудур. Һәләлик гыса шәкилдә ону дејәк ки:

јағыларла вурушдан сонра Газан ханын Урузу гојдуғу јердә тапмадыгда, әкәр горхуб анасынын јанына гачыбса, ону алты јерә парчалајыб алты јол ајрыҹына атмаг гәрарыны;

о заманлар өвладларын валидејнин бир сөзүнү ики еләмәмәсини, әкәр едәрсә, онун өвлад гәбул едилмәмәсини;

Гара ајғырыны миниб гылынҹа гуршанмыш Бурла хатунун кафирин гара бајрағыны гылынҹламасыны;

Газан ханын илдә бир дәфә арвадынын әлиндән тутуб евиндән кәнара чәкиләрәк мал-мүлкүнү талан етдирмәсини;

Бејрәјин Газана дөнүк чыхмамасыны вә дикәр бу кими бөлирләри шакирдләр зәнкин мә'нәви гида аларaг дәјәрләндирир, бу инсанлары дәдәмиз Горгудун таныг вердији һәзрәти Фатимә өвлады оларaг дәрк едирләр.

Һәмчинин халгын адгојма ән'әнәси, Буғача, Бејрәјә һүнәр көстәрәндән сонра ад гојулмасы, Бејрәјин он алты јашадәк атынын адындан дәстәк тутараг Боз оғлан дејә чағырылмасы бәнзәрсиз вә чох дәјәрли милли хүсусијјәт кими онларда ифтихар һисси јарадыр. Һәмин ән'әнәни бу күн дә көрмәк истәјирләр.

Мә'лум олдуғу кими, тә'лим принсипләринин ән ваҹиб һәлгәләриндән бири һәјатла, инкишафла әлагәдир. Бүтүн бу тәфәррүатлардан сонра өјрәдилән мөвзуну һәјатла әлагәләндирмәк ваҹибдир. Букүнкү сифәтләримиз өзүмүзә дә, шакирдләрә дә јахшы мә'лум олдуғу үчүн факт болдур вә әлагә јаратмаға һеч бир чәтинлик јохдур. Мүәллимин усталығы ондадыр ки, әмәлләримиздә тәзаһүр едән писликләри шакирдләрә баша салсын, милли көкүмүзә, шәрәфимизә јарашмадығыны дәрк етдирсин. Дастанла танышлыглары вә ону өјрәндикләри илләр әрзиндә алдыглары милли мә'нәви гиданы һәм дә шүурларда мөһкәмләндирә, әмәли фәалијјәт дүстуруна чевирә билсин.

ШАИРИН 90 ИЛЛИЈИНӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ ЕЛМИ КОНФРАНС

Нахчыван Дөвләт Университетиндә Рәсул Рзанын 90 иллијинә һәср едилмиш јубилеј елми конфрансы кечирилмишдир.

Конфрансы кириш сөзү илә университетин ректору, әмәкдар елм хадими, профессор Иса Һәбиббәјли ачараг кечирилән јубилејин әһәмијјәтиндән, халг шаири, дөвләт мүкафаты лауреаты Рәсул Рзанын Азәрбајҹан ше'ринин инкишафындакы әвәзсиз хидмәтләриндән данышмышдыр.

Нахчыван Дөвләт Университетинин хариҹи тәләбәләр факүлтәсинин деканы, досент Ханәли Кәримли «Халг шаири Рәсул Рзанын јарадычылыг јолу», әдәбијјат кафедрасынын баш мүәллими, филолокија елмләри намизәди Иман Ҹәфәров «Азәрбајҹан әдәбијјатында Рәсул Рза дәсти-хәтти», Азәрбајҹан ЕА Әдәбијјат Институтунун әмәкдашы, филолокија елмләри намизәди Таһирә Мәммәд «Сәрбәст ше'римиздә Авропа ән'әнәләри» мөвзуларында мә'рузә едәрәк сәрбәст ше'р мәктәбинин устады Рәсул Рзанын чохшахәли јарадычылығындан сөз ачмышлар.

Конфрансын сонунда Рәсул Рзанын мүхтәлиф илләрдә нәшр олунмуш китабларындан ибарәт сәркн нүмајиш етдирилмишдир.

САИТ ВӘ САМИТ СӘСЛӘРИН ТӘ'РИФИ ДӘГИГЛӘШДИРИЛМӘЛИДИР

Фәхрәддин ӘЛИЈЕВ,

«Тәфәккүр» университетинин баш мүәллими.

Дил јарандығы күндән инкишаф едир, тәкмилләшир, дүнја дилләри контекстиндә јени ганун вә мүддәаларла зәнкинләшир. Бу бахымдан дилимизин фонетик системи дә узун инкишаф мәрһәләси кечәрәк бугүнкү сәвијјәсинә чатмышдыр. Лакин јазылмыш дәрслик вә тәдгигат әсәрләриндәки елми мүлаһизә вә һөкмләри еһкам кими гәбул етмәк олмаз. Елм јенилији, кәшфи, новаторлуғу севдијиндән даим инкишафдадыр. Бу призмадан јанашараг, саит вә самит сәсләрә аид дәгигләшдирилмәси лазым билдијимиз мәсәләләри нәзәрдән кечирәк.

Узун илләрдир ки, орта вә али мәктәб дәрсликләриндә саит вә самит сәсләри фәргләндирмәк үчүн сәсин ағыз бошлуғундан сәрбәст чыхмасы вә ја ағызда мүхтәлиф манеәләрә раст кәлмәси характери әсас ме'јар кими шәрһ олунмушдур. Белә ки, манеәјә раст кәлән сәсләр самит, манејә раст кәлмәјән сәсләр исә саит сәсләр адландырылмышдыр. Бу һал инди дә давам едир. Ә. Әфәндизадә вә Б. Әһмәдовун V синиф үчүн биркә јаздыглары «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә саит вә самитләрә белә изаһ (тә'риф) верилмишдир: «Саитләрин тәләффүзүндә һава ахыны ағыздан сәрбәст чыхыр, јә'ни һеч бир манеәјә раст кәлмир. Буна көрә дә саитләр чох ајдын шәкилдә сәсләнир. Самитләрин тәләффүзүндә исә һава ахыны ағызда мүхтәлиф манеәләрә раст кәлир. Һава ахыны бу манеәләри дәф едәркән самит сәсләр јараныр» (Ә. Әфәндизадә, Б. Әһмәдов. Азәрбајҹан дили. V синиф үчүн дәрслик. Бакы. 1998. сәһ. 18).

Суал олунур: Бәс «һ» самити тәләффүз едиләркән ағызда һансы манеәјә раст кәлир вә һансы манеәни дәф едир? Фикримизҹә, һеч бир. «һ» сәси һаггында мөвҹуд елми фикирләри нәзәрдән кечирәк. Азәрбајҹан дилинин фонетикасы һаггында илк фундаментал әсәрин мүәллифи, көркәмли дилчи Ә. Дәмирчизадә «һ» сәси һаггында јазыр: «һ» самити чинкилтили гаршылығы олмајан кәр, новлу, күјлү, гыртлаг-дилдиби самитдир. Тәләффүз просесиндә сәс телләринин сакит титрәјиши илә сәсә чеврилмиш олан һава ахыны гыртлаг вә дилдиби арасында әмәлә кәлән чығырдан кечиб ағыз бошлуғу илә сүзүләрәк хариҹә чыхдыгда «һ» самити там һалда формалашыр» (Ә. Дәмирчизадә. Мүасир Азәрбајҹан дили. Бакы. 1972. сәһ. 95).

Көрүндүјү кими, Ә. Дәмирчизадә «һ» сәсинин һансыса манеәни дәф едәрәк әмәлә кәлмәсиндән бир кәлмә дә данышмыр.

Н. Мәммәдовун исә «һ» сәси һаггында фикри беләдир: «һ» фонеми новлу, удлаг, кар самитдир» (Н. Мәммәдов. Азәрбајҹан дилчилијинин әсаслары. Бакы. 1971. сәһ. 51). Н. Мәммәдов да «һ» сәсини һансыса манеәјә раст кәләрәк әмәлә кәлмәсиндән бәһс етмир.

Өмрүнүн чох һисссини фонетиканын бу вә ја дикәр проблемләринин тәдгигинә һәср едән профессор А. Ахундов исә бу мәсәләјә даһа дәриндән јанашмыш вә «һ» сәси һаггында тутарлы фикирләр сөјләмишдир. О јазыр: «Орта мәктәб дәрсликләриндән башлајараг сәслиләрә (саитләрә—Ф. Әлијев) белә бир тә'риф верилир ки, тәләффүз заманы ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан сәсләрә сәслиләр дејилир. Бу тә'риф сәслиләрә хас олан јалныз бир ҹәһәти нәзәрдә тутдуғундан сәслиләрин зәрури фәргли ҹәһәтләринин һамысыны һеч дә экс

етдирә билмир. Мәсәлән, мә'лум олдуғу үзрә, ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәјән сәсләрә «һ» сәссизи дә дахилдир. Башга сөзлә һәмин сәссиз тәләффүз олунаркән ағыз бошлуғундан сәслиләр кими тамамилә сәрбәст чыхыр» (Н. Мәммәдов, А. Ахундов. Дилчилијә кириш. Бакы. 1966-чы ил. сәһ. 32).

Бәс ағыз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олунан «һ» сәси нәјә көрә саитләрин јох, самитләрин чәркәсиндә верилмишдир?

Фикримизчә саит сәсләрә хас олан мусигили тон вә һеча әмәлә кәтирмәк хүсусијјәти «һ» сәсиндә олмадығына көрә о, саит јох, самит адландырылмышдыр. Буну нәзәрә алан А. Ахундов саитләрә белә бир тә'риф вермишдир: «Саитләр тәләффүз заманы ағыз вә боғаз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәјән, мусигили тону олан, һеча әмәлә кәтирән данышыг сәсләринә дејилир» (А. Ахундов. Азәрбајчан дилинин фонетикасы. Бакы. 1984. сәһ. 19). Бу тә'риф саитләрин бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирир.

«һ» сәсинин мәхрәчи, јаранма јери һаггында Азәрбајчан дилчилијиндә ики фикир вардыр. Ә. Дәмирчизадә ону удлагла дилдиби арасында формалашан сәс, Н. Мәммәдов вә А. Ахундов исә «һ» сәсини удлаг бошлуғунун әмәлә кәтирдији новда әмәлә кәлән сәс, јә'ни удлаг сәси һесаб едирләр. Удлагда исә «һ» сәси һеч бир манеәјә раст кәлмир. О, арха сыра (галын) саитләри кими боғазда, дил архасында манеәсиз тәләффүз олунур.

А. Ахундов «Азәрбајчан дилинин фонетикасы» әсәриндә самитләрин «тәләффүз заманы мүәјјән манеәјә раст кәлән данышыг сәсләри» адландырырса, «Дилчилијә кириш» әсәриндә «һ» сәсинин һеч бир манеәјә раст кәлмәдән тәләффүз олундуғу фикрини ирәли сүрүр. Әкәр самитләр мүәјјән манеәләрә раст кәләрәк тәләффүз олунарса, бәс «һ» сәси нечә олсун, ахы о да самитдир.

Јухарыда дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, орта вә али мәктәбләрә аид дәрсликләрдә саит вә самитләрә верилән тә'риф дәгигләшдирилмәли вә јенидән јазылмалы, бошлуг арадан галдырылмалыдыр. Чүнки тә'риф һөкм характери дашымалы, мәфһумун мәзмунуну там ачмалыдыр. Фикримизчә, орта вә али мәктәбләрдә саит вә самитләрин тә'рифләрини ашағыдакы кими өјрәтмәк лазымдыр: «Тәләффүз заманы ағыз вә боғаз бошлуғунда һеч бир манеәјә раст кәлмәјән, мусигили тону олан вә һеча әмәлә кәтирән сәсләрә саит сәсләр дејилир». «Тәләффүз заманы ағыз вә боғаз бошлуғунда мүәјјән манеәләрә раст кәлән (һ сәсиндән башга) вә һеча әмәлә кәтирмәјән сәсләрә самит сәсләр дејилир».

БИЛИРСИНИЗМИ?

Әрәб фүтүһатындан сонра Аллаһын лүтфү сајәсиндә Хилафәтин дөвләт дили әрәб дили — Гур'ан дили олду. Мүгәддәс Китабда бу барәдә белә бујрулмушдур. «Һәгигәтән, биз ону әрәбчә Гур'ан оларағ назил етдик ки, бәлкә анлајасыныз». Бу дил јени дини вә мәдәни бирлијин дили кими, Гур'ан дили кими Хилафәтин бүтүн әразиләриндә јајылмышды.

***

Орта әсрләрдә Гафгазда мүсәлман алимләринин әсәрләринин үзүнүн көчүрүлмәси саһәсиндә мүәјјән ән'әнә јаранмышды. Јерли мүәллифләр һадисәләрин топланмасы, онларын шифаһи вә јазылы шәкилдә өтүрүлмәси, мәтнләрин мө'тәбәрлијинин јохланылмасы вә тәснифаты үсулларына хүсуси мараг көстәрирдиләр. Һәдисшүнаслыг тәләбләринә әсаслы шәкилдә јијәләнмәдән бу саһәләрдә мө'тәбәр фикир сөјләмәк гејри-мүмкүн иди. Хүсуси елм саһәси-мүһәндисләр (һәдис равиләри) һаггында елм дә јаранмышды. Иснад јолу илә равиләрин сијаһысы тутулур, онларын тәрчүмеји-һалы өјрәнилир вә адбаад, јахуд дәрәчә-дәрәчә (тәбәгат) әлифба сырасы илә чохчилдли лүғәтләр тәртиб олунурду.

ФЕ'Л КАТЕГОРИЈАСЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОМОНИМ ШӘКИЛЧИЛӘР ҺАГГЫНДА

Рамиз НОВРУЗОВ,
филолокија елмләри намизәди.

Азәрбајчан дили тәкчә өзүнүн лүғәт тәркибинә көрә дејил, ејни заманда, сөз јарадычылығы вә грамматик гурулушунун мүхтәлиф васитәләринә көрә дә зәнкин олан дилләрдәндир. Бу зәнкинлик фе'л категоријасы илә бағлы шәкилчиләр вә онларын омоним мә'наларында да бариз ифадә олунур. Бизим нәтичәләримизә көрә, дилимиздә фе'ллә бағлы **22 омоним сәчијјәли шәкилчи** вардыр ки, онлар 60-дан чох омоним мә'наја маликдир. Бу шәкилчиләр орта мәктәб програмында даһа чох вахт верилән (60 саат) фе'л бәһсиндә тәдрис едилир вә бурада гаршыја бир сыра чәтинликләр чыхыр. Әсас чәтинлик омоним шәкилчиләрин бир-бириндән нечә фәргләндирилмәсиндәдир. Фикримизчә, омоним шәкилчиләри бир-бириндән ајырмаг үчүн онлара грамматик мүһитдә бахылмалы, морфоложи вә синтактик мүгајисәләр апармаг јолу илә фәргләндирмә әламәтләри мүәјјәнләшдирилмәлидир. Һәмин фәргләндирмә әламәтләри исә һәр бир шәкилчидә хүсуси сәчијјә дашыдығындан онлардан ајры-ајрылыгда бәһс етмәк лазым кәлир. Сөһбәт, әсасән, ашағыдакы шәкилчиләрдән кедәчәкдир;

1. — **ла** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси мүхтәлиф нитг һиссәләриндән фе'л вә зәрф дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси **илә** гошмасыны, бағлајычысыны билдирмәсидир.

Сабаһ ачылынча мешәјә сәс-күј долмаға **башлады** (нә етди?) (С. Рәһимов); Киши гарыны кетмәјә гојмады, **һәјәчанла** (нечә?) голундан тутду (С. Рәһимов); Күчәләри **машынла** (нә илә?) сулајырдылар (З. Тағызадә).

Артырылдығы сөзләрин суаллары, тәсрифләнмә шәкилчиләри, бирләшдији сөзләрә **илә** гошмасы шәклиндә дә гошула билмәси илә фәргләндирилир. Инкар, нөв, заман вә форма шәкилчиләрини дә гәбул етдикдә (башламады, башланды, башлајыр, башламалыдыр вә с.) фе'л дүзәлдән, гошулдуғу сөзләрдән ајрылыб **илә** кими ишләндикдә зәрф дүзәлдән вә **илә** сөзүндән төрәјән шәкилчи (һәјәчанла, машынла —машын илә) ролуну ојнајыр. Фәргләндиричи синтактик әламәт дә өзүнү көстәрир. Белә ки, **башлады** чүмләнин хәбәри, **һәјәчанла** зәрфлији, **машынла** тамамлығы олур.

2. — **ма** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим вә сифәт дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси инкар категоријасыны билдирмәсидир.

Ев тикән устаја тапышырылыр ки, таванын тахталарыны **дөшәмәјә** (**нәјә!** исим) вурсун; Нәбинин **бығлары ешмә-ешмәдир** (нечәдир? сифәт); Күллү нәнә ушагларын хаһишини **јерә салмады** (нә етди? фе'л) (имла мәчмуәси).

Һәр үч һалда бу шәкилчи фе'лләрә артырылса да, суалларына, тәсрифләнмә шәкилчиләринә вә чүмлә үзвү вәзифәләринә көрә фәргләндирилмәлидир. Белә ки, мисалдан да көрүндүјү кими, **јерә салмады** инкар, нөв, заман шәкилчиләрини гәбул етмиш вә фе'ли хәбәр вәзифәсиндә ишләнмишдир. Дикәр мисалларда исә бу мүмкүн дејил вә онлар јер зәрфлији (дөшәмәјә) вә исми хәбәр кими (ешмә-ешмәдир) чыхыш етмишдир.

3. — **ар** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим вә сифәт, исимдән фе'л, фе'лдән фе'л дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси гејри-гәти кәләчәк заманы билдирмәсидир.

Дәһлизин баш тәрәфиндә Рүхсарәнин **ачар** (нә?) сәси ешидилди (С. Рәһимов); **Учарда** (нәдә?) турач-

дыр, **гачарда** (нәдә?) чејран (С. Вурғун); Әтраф **јанар (**нечә?) дағлардан ибарәт иди; һәсрәтлә кирпикләрини дөјүр, көзләри **јашарырды** (нә едирди?) (С. Рәһимов); Јүкүнү јухары **чыхарды** (нә етди?); Чүчәни пајызда **сајарлар** (нә едәрләр?).

Фәргләндирмә әламәтләри **ачар** сөзүндә һал, мәнсубијјәт вә чәм шәкилчиләринин (ачар, ачарын, ачара, мәним ачарым, ачарлар), **јашарырды, сајарлар** сөзләриндә исә инкар, нөв, заман вә форма шәкилчиләринин ишләнмәси илә (јашарырды, јашармырды, јашармалыдыр, сајарлар, сајмазлар) мүәјјән едилир. Гејд едәк ки, **заман анлајышы** бу сөзләри даһа әјани фәргләндирир· Белә ки **ачар, учар, гачар, јанар** сөзләриндә заман анлајышы, заман шәкилчиси јохдур вә онлар өз араларында бир-бириндән суалларына көрә сечилир (јанар — сифәт, галанлары исим). **Јашарырды, сајарлар** фе'лләринин бир-бириндән фәргләндирилмәсиндә исә вәзијјәт башга чүрдүр. Јә'ни бир фе'лә анчаг бир заман шәкилчисинин сығмасы ганунаујғунлуғуну нәзәрә алсаг, **јашарырды** сөзүндә индики, **сајарлар** сөзүндә исә кәләчәк заман шәкилчисинин олдуғуну көрәрик. **Јашарырлы** сөзүндәки **— ар** һәмин сөздә индики заман шәкилчиси **(—ыр)** олдуғуна көрә кәләчәк заман шәкилчиси һесаб едилә билмәз. О, исимдән (јаш) фе'л дүзәлдән шәкилчидир. Синтактик мүһити нәзәрә алдыгда исә **ачар** исми сөз бирләшмәсинин 1-чи тәрәфи, **учар, гачар,** тамамлыг, **јанар** тә'јин, **јашарырды, чыхарды, сајарлар** хәбәр кими чыхыш едир.

4. **—ыл** (4). Лексик шәкилчидир. Вәзифәси фе'лләрә артырылыб мәчһул вә гајыдыш нөвләри билдирмәсидир · һәјәтин гапысы тәзәчә **ачылырды** (нә едирди?) (М. Ибраһимов); Дурна утанырмыш кими әлләри илә үзүнү өртәрәк чарпајыја **јыхылды** (нә етди?) (И. Әфәндијев).

Бир-бири илә бағлы олан ики әламәтлә фәргләндирилә биләр. Биринчиси, иш көрәнин мә'лум олуб-олмамасы илә. Иши көрән мә'лумдурса, гајыдыш, мә'лум дејилдирсә, мәчһул нөв олачагдыр. Икинчиси, **ким тәрәфиндән!** суалынын верилмәси илә. Бу суалын чавабындан иш көрән ајдынлашырса, гајыдыш, ајдынлашмырса, мәчһул нөв һесаб едилир. **Ачылырды** фе'линдә, һәгигәтән, иш көрән, ишин ким тәрәфиндән ичра едилдији намә'лум галдығына көрә о, мәчһул нөвдә олан фе'лдир. **Јыхылды** исә она көрә гајыдыш нөвдәдир ки, иш тәкчә иш көрәнин (Дурнанын) үзәриндә ичра едилмир, һәм дә иш көрәнин (Дурнанын) өзү ичрачы сајылыр. **Ачылырды, јыхылды** фе'лләринин дикәр грамматик әламәтләри мүштәрәк олдуғундан әлавә мүгајисәләр апармаға еһтијач галмыр·

5. **— дыр (4).** Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лин ичбар нөвүнү дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси хәбәр шәкилчисини билдирмәсидир.

Бир о галмышды ки, Мәшәдини тутдуруб газамата **салдырсын** (нә **етсин!) (**М. һүсејн); Мүәллимә дејил, **агрономдур** (кимдир?).

һәм морфоложи, һәм дә синтактик мүһитдә фәргләндирилә биләр. Анчаг фе'лләрлә ишләндикдә вә өзүндән сонра тәсрифләнмә шәкилчиләрини гәбул етдикдә (салдырмасын, салдырды, салдырмалыјам вә с.) ичбар нөвүн, фе'лин сонунда олдугда шәхс (салдырылмышдыр), адлара сон шәкилчи кими артырылдыгда (агрономдур, дәриндир, бешдир, будур, узагдыр вә с.) хәбәр шәкилчиси олур. **— дыр** шәкилчили сөз һәр ики һалда синтактик әламәтинә көрә хәбәр олса да, ичбар нөвдә һәмишә фе'ли хәбәр (салдырсын), шәхс вә хәбәр шәкилчили сөз кими исә һәм фе'ли хәбәр (салдырыбдыр), һәм дә исми хәбәр (агрономдур) ола биләр·

6. **— ачаг** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим, грамматик вәзифәси фе'ли сифәт вә гәти кәләчәк заманы билдирмәсидир.

Дизи вә «отурачағы» (нәји?) јамаглы олан шалвары әјниндә тор-тор олмушду (С. Рәһимов); Әзиз **«алыначаг»** (һансы?) шејләрин сијаһысыны тутду (Ә. Вәлијев); Ағыр сөз **«ешитмәјәчәкди»** (нә едәчәкди?) (Мир Чәлал).

Фәргләндирмә әламәтләри кими **— ар** шәкилчиси һаггында дејиләнләр әсас көтүрүлә биләр. Әлавә етмәк олар ки, «отурачағы» сөзүнүн исми бирләшмәсинин 2-чи тәрәфи, **алыначаг** сөзүнүн тә'јин, **ешитмәјәчәкди** сөзүнүн хәбәр вәзифәләри — **ачаг** шәкилчили сөзләри синтактик мүһитдә дә бир-бириндән фәргләндирир.

7. **— асы** (2)· Грамматик шәкилчидир. һәм фе'ли сифәт, һәм дә лазым шәклинин шәкилчисидир.

Бајрам рајон ичраијјә комитәсиндән **јазыласы** (нечә?) тапшырыг алмышды; Бир нечә әсәри јени гурулушда **тамашаја гојасыјыг** (нә едәсијик?) («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети).

Фәргләнмә — **асы** шәкилчили сөзүн шәхс шәкилчисини гәбул етмәси вә чүмлә үзвү вәзифәси илә мүәјјәнләшә биләр. Белә ки, **тамашаја гојасыјыг** сөзүндә шәхс шәкилчиси ишләндији һалда, (тамашаја гојасыјам, тамашаја гојасыјыг, тамашаја гојасысан, тамашаја гојасысыныз вә с.), **јазыласы** сөзүндә бу мүмкүн дејил. Суаллар да бу сөзләрдәки шәкилчиләри фәргләндирир. Дикәр тәрәфдән исә чүмлә үзвү кими **јазыласы** тә'јин, **тамашаја гојасыјыг** хәбәрдир. Бу чүр мүгајисәләрдән алынан нәтичәјә көрә — **асы** 1-чи чүмләдә фе'ли сифәтин, 2-чи чүмләдә исә лазым шәклинин әламәти кими ишләнмишдир·

8. — **ды** (4). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси аз тәсадүф едилән һал кими, фе'лдән исим дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси шүһуди кечмиш заманы вә **иди** һиссәчијини билдирмәсидир.

Өлдү (нә?) вар, **дөндү** (нә?) јохдур (аталар сөзү); Көзәл оғлуну **тахтда отуртду** (нә теди?) (М. һүсејн); О, **әсәбиләшмишди** (нә етмишди?), бир јердә отура билмирди (С. Рәһимов).

Фәргләндирмә әламәтләри **— ды** шәкилчили сөзүн мәнсуб олдуғу нитг һиссәсинә аид башга шәкилчиләр (һал, мәнсубијјәт вә с.) гәбул етмәси; **— ды** шәкилчисинин сөзүн тәркибиндә јери, ајрылыгда ишләдилмә имканы вә синтактик вәзифәсидир. Белә ки, **өлдү, дөндү** сөзләри мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләрини гәбул едә билдији (өлдүсү, дөндүсү, өлдүсүнү, дөндүсүнү, өлдүсүнә, **дөндүсүнә** вә с.), фе'лин тәсрифләнмә шәкилчиләрини (инкар, нөв, заман, форма) гәбул едә билмәдији үчүн дүзәлтмә исимдир. Бу чүр тәсрифләнмә анчаг **тахтда отуртду** фе'линдә олдуғу (тахтда отуртмады, тахтда отурдулду вә с.) үчүн **— ды** шүһуди кечмиш заманын шәкилчисидир. **Әсәбиләшмишди** сөзүнә «бир фе'л бир заман шәкилчиси гәбул едә биләр» гануну илә јанашсаг, онда бурада нәгли кечмиш заман шәкилчиси **(—миш)** олдуғу үчүн **— ды** шәкилчисинә шүһуди кечмиш заман шәкилчиси кими бахмаг олмаз, о анчаг **иди** һиссәчијинин шәкилчи вариантыдыр. Буну даһа әјани тәсәввүр етмәк үчүн**—ды** шәкилчисини ишләндији сөздән ајырыб **иди** шәклиндә ишләдирик. Әкәр бу чүр әмәлијјат мүмкүндүрсә (әсәбиләшмиш иди), онда **— ды** шәкилчисини **иди** һесаб едирик, мүмкүн дејилдирсә, онда о, шүһуди кечмиш заман шәкилчиси олачагдыр. Бир дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, **—ды** һиссәчик кими фе'ллә јанашы, башга нитг һиссәләри илә дә ишләнә билдији һалда (евдәјди, кечәјди вә с.), шүһуди кечмиш заман шәкилчиси кими анчаг фе'лләрлә ишләнир. Синтактик әламәтә диггәт етдикдә исә **өлдү, дөндү** сөзләринин мүбтәда, дикәр **— ды** шәкилчили сөзләрин (тахтда отуртду, әсәбиләшмишди) хәбәр, **иди** һиссәчикли сөзүн һәм фе'ли, һәм дә исми хәбәр (әсәбиләшмишди, евдәјди), **— ды** заман шәкилчили сөзүн фе'ли хәбәр олдуғуну да (тахтда отуртду) көрә биләрик.

9. — **ыб** (4). Грамматик шәкилчидир. һәм фе'ли бағлама, һәм дә кечмиш заман шәкилчисидир.

Торпаг үстүндә **дирсәкләниб** (нечә?) отурду (Мир Чәлал); Сабаһ Кәрбәлајы Гурбан тездән **дуруб** (нә едиб?) намаз да гылмадан истәди базара кетсин (Ј. В. Чәмәнзәминли); Әһмәдли Бакы Шин заводуна һамыдан әввәл **кәлиб** (нә едиб?) «Азәрбајчан кәнчләри» гәзети).

Суаллары, чүмләдә јери, синонимләри илә әвәз олунмасы вә чүмлә үзвү вәзифәләри илә фәргләндирилә биләр. Башга сөзлә, **— ыб,** шәкилчили фе'ли бағлама әсас фе'лдән габаг, **— ыб** шәкилчили фе'л исә әсас фе'л олуб чүмләнин сонунда ишләнир. Синонимләри илә әвәз олунмаларына кәлдикдә **— ыб** фе'ли бағлама шәкипчиси оларса, **— араг; — әрәк** шәкилчиләри илә (дирсәкләниб — дирсәкләнәрәк, дуруб-дурараг), кечмиш заманы билдирдикдә **— ды,—мыш** шәкилчиләри

илә [кәлиб-кәлди — кәлмишдир] әвәз едилир. Ҹүмлә үзвү кими—**ыб** шәкилчили фе'ли бағлама зәрфлик, фе'л исә хәбәр функсијасында ишләнир.

10. — **маз** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим вә сифәт дүзәлтмәси, грамматик вәзифәси гејри-гәти кәләҹәк заманы билдирмәсидир.

Дәјан, **јарамаз** (ким?), Мән Гаҹар нәслијәм, шаһлар шаһыјам С. Вурғун); Елә бил **динмәз** (нечә?) хасијјәт онун тәбиәтинә јазылмышды (Ә. Гасымов); Еһеј, бәри бах. Архадан вурмаг икидә **јарамаз** (нә едәр?) (С. Вурғун).

— **маз** шәкилчисинин тарихән — **ар** (2) шәкилчисиндән төрәдији вә инди онун антономи кими формалашдығы мә'лумдур,— **ар** шәкилчиси үчүн көстәрдијимиз фәргләндирмә әламәтләри, әсасән, — **маз** шәкилчисинә дә аиддир.

11. — **малы** (2). Грамматик шәкилчидир. Һәм фе'л сифәт, һәм дә ваҹиб шәклинин шәкилчисидир.

Полад гыза үз тутуб—«О **ичмәли** (нечә?) судан бир стәкан мәнә вер», — деди (Ә. Вәлијев); Бу саһәдә атылан һәр бир аддымы **гијмәтләндирмәлијик** (нә етмәлијик?) («Халг гәзети»).

Фәргләндирмә әламәтләри суаллары вә ҹүмлә үзвү вәзифәләри ола биләр. Белә ки, **ичмәли** сөзү **нечә?** суалына ҹаваб вердији вә тә'јин ролунда чыхыш етдији үчүн фе'ли сифәт, **гијмәтләндирмәлијик** сөзү исә **нә етмәлијик?** суалына ҹаваб вердији вә хәбәр вәзифәсиндә ишләндији үчүн фе'лин ваҹиб формасыдыр.

12. — **гын** (4) Лексик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим вә сифәт дүзәлтмәсидир.

Гачгынлары (кими? јеринә-јурдуна гајтарачағыг («Халг» гәзети); Тутгун (нечә?). Һава инсаны тез јорур (М. Һүсејнзадә).

Исим вә сифәтә мәхсус әламәтләри јеринә гојмаг, синтактик вәзифәләрини тә'јин етмәклә мүгајисә апарыла биләр.

13. — **маг** (2). Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси фе'лдән исим, грамматик вәзифәси мәсдәр дүзәлтмәсидир.

Бу анда онун көзләри күрсү үстүнә јығылмыш **јемәк** (нә?) шејләринә саташды (М. Һүсејн); **Интизар чәкмәкдән** (нәдән?), **јол көзләмәкдән** (нәдән?). Көнлүмүн нә табы, нә тагәти вар (М. П. Вагиф).

Јемәк сөзүндә (һәмчинин **чахмаг, газмаг** кими сөзләрдә) — **маг** там лексикләшмиш шәкилчи олдуғу вә исим дүзәлтдији һалда, **интизар чәкмәк, јол көзләмәк** сөзләриндә фе'ллик әламәти галмышдыр. Буну ондан көрмәк олар ки, фе'лин бә'зи тәсрифләнмә шәкилчиләрини **интизар чәкмәк, јол көзләмәк** сөзләринә артырмаг мүмкүн олдуғу һалда (интизар чәкмәкәк, јол көзләмәмәк), **јемәк , чахмаг, газмаг** кими сөзләрдә бу мүмкүн дејил.

14. — **ән.** Лексик вә грамматик шәкилчидир. Лексик вәзифәси исимдән зәрф, грамматик вәзифәси фе'ли сифәт дүзәлтмәсидир.

Мән ону **гәсдән** (нечә?) ешијә чыхартдым (М. Һүсејн); Бүтүн күнү һәр тәрәфә **од әләјән** (һансы?) күнәш тәзәчә батмышды (М. Ибраһимов).

Морфоложи вә синтактик әламәтләри — **ән** шәкилчили сөзләри тамамилә фәргләндирмәјә имкан верир. Белә ки, — **ән** исимләрдә ишләндикдә (гәсл) дүзәлтмә зәрф, фе'лләрлә ишләндикдә (од әләмәк) фе'ли сифәт олур. Фе'лә аид инкар, нөв шәкилчиләрини гәбул етмәси (од әләмәјән, од әләтдирән) — **ән** шәкилчили сөзүн дүзәлтмә зәрф дејил, фе'ли сифәт олдуғуну көстәрир. Бу шәкилчидән дүзәлән зәрфләр синтактик вәзифәҹә зәрфлик, фе'ли сифәт исә тә'јин олур. Ону да гејд едәк ки, — **ән** зәрф дүзәлдән шәкилчи кими әрәбҹәдән алынма вә бир ҹүр јазылан шәкилчи олдуғу һалда, фе'ли сифәт шәкилчиси кими милли вә ики ҹүр јазылан [—ан,—ән] шәкилчидир. Бу, ону көстәрир ки, алынма вә милли шәкилчиләрин омонимләшмәси тәсадүфи баш вермиш дил һадисәсидир.

Нәтиҹә олараг гејд етмәк истәрдик ки, орта мәктәб мүәллимләринин тәклиф олунан фәргләндирмә васитәләриндән истифадә етмәләри зәрури вә фајдалыдыр.

ФИЛОЛОКИЈА ФАКУЛТӘЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ВӘ ТҮРК ДИЛИ ОРФОГРАФИЈАСЫНЫН МҮГАЈИСӘЛИ ТӘДРИСИ

Елбәји МАГСУДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Али тәһсил мүәссисәләринин филолокија факултәләриндә охујан тәләбәләрә Азәрбајҹан дилинин түрк дили илә әлагәли, мүгајисәли өјрәдилмәси зәрурәти тәдрис просесиндә даһа тез-тез мејдана чыхыр. Гоһум дилләрин мүгајисәли тәдриси ана дилинин инкишаф ганунаујғунлугларынын өјрәдилмәсинә, дилә дахил олан алынма сөзләрин мүәјјәнләшдирилмәсинә кениш имканлар јарадыр.

Тә'лимдә мүгајисә дил һадисәләринин һәртәрәфли шәкилдә өјрәдилмәсини тә'мин етмәклә бәрабәр, тәләбәләрин лингвистик тәфәккүрләринин инкишаф етдирилмәсинә вә формалашдырылмасына ҹидди тә'сир көстәрир.

Азәрбајҹан вә түрк дилләринин мүгајисәли тәдриси һәр ики дилин гаршылыглы аспектдә, биринин дикәринә истинад едилмәси шәраитиндә өјрәдилмәси бахымындан олдугҹа әһәмијјәтлидир.

Бир чох дилчиләр һаглы олараг гејд едирләр ки, гоһум дилләрдән тәдриҹ олунмуш шәкилдә өјрәдилән дил өз тарихи кечмишиндән вә уғурлу кәләҹәјиндән мәһрумдур.

Түрк вә Азәрбајҹан дилләринин мүгајисәли өјрәдилмәси еһтијаҹы бу күн һәм дә она көрә ваҹибдир ки, Азәрбајҹан Республикасында түркијәли, Түркијәдә исә азәрбајҹанлы вә дикәр түркдилли тәләбәләр ејни аудиторијаларда тәһсил алырлар. Түркдилли тәләбәләрин тәһсил алдыглары филолокија, еләҹә дә дикәр факултәләрдә бу дилләрин мүгајисәли өјрәдилмәси дилә һәссас мүнасибәт бәсләмәклә јанашы, онларда тәдгигатчылыг вәрдишләрини, охшар, јахын вә фәргли дил һадисәләрини тәһлил етмәк, фәргләндирмәк бачарығыны формалашдырыр.

Азәрбајҹан дилинин тәдрисиндә дилин лүғәт тәркибинә дахил олан сөзләр, фонетика, орфоепија, орфографија, грамматикаја аид материаллар мүгајисә објекти кими сечилә биләр. Мүгајисәјә ҹәлб олунан дил фактлары илк нөвбәдә ана дилинин мүкәммәл өјрәдилмәсинә, тәләбәләрин лингвистик тәфәккүрләринин инкишаф етдирилмәсинә, диллә бағлы дүнјакөрүшләринин артмасына хидмәт етмәлидир.

Азәрбајҹан дили програмларынын әсас тәләбләриндән бири дә тәләбәләрдә дүзкүн, шүурлу вә саваддлы јазы вәрдишләринин формалашдырылмасы вә инкишаф етдирилмәсидир. Орфографијаја аид лазыми практик вәрдишләрин ашыланмасы үчүн мүәллим фонетик, морфоложи вә тарихи-ән'әнәви принсипә әсасланмалы, ајры-ајры орфограмларын јазылышыны мүәјјән ганунаујғунлуға әсасән ајдынлашдырмаға сә'ј көстәрмәлидир.

Тәләбәләрдә орфографија илә бағлы лазыми баҹарыг вә вәрдишләрин ашыланмасында түрк дили илә мөвҹуд әлагә имканларындан, мүгајисә вә гаршылашдырмадан истифадә едилмәси дә чох фајдалы нәтиҹәләр верир. Јазы гајдаларынын өјрәдилмәси заманы гаршылашдырманын бә'зи имканларына диггәт јетирәк.

Һәм түрк, һәм дә Азәрбајҹан дилиндә бөјүк һәрфләрин ишләнмә мәгамлары әсасән үст-үстә дүшүр. Јә'ни һәр ики дилдә ҹүмләләрин илк һәрфләри, хүсуси исимләр, ҹоғрафи адлар, мүәссисә, гәзет, журнал вә с. адлар бөјүк һәрфләрлә јазылыр. Лакин елә һаллар да вар ки, орада мүәјјән бир гајда һәр ики дил үчүн мәгбул сајылмыр. Белә анларда тәләбәләр чыхыш јолуну тапмагда чәтинлик чәкирләр. Һансы

хүсуси вә ја үмуми исмин Азәрбајҹан, јахуд да түрк дилиндә нечә јазылачағы чәтинлијини илә гаршылашырлар. Бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн сөзләрин јазылышындакы бә'зи спесифик фәрдләри ајдынлашдырмаг вә чалышма нүмунәләри илә онларын јадда сахланылмасына сә'ј көстәрмәк лазым кәлир.

Хүсуси исимләрин тәдриси заманы тәләбәләрә изаһ едилир ки, Азәрбајҹан дилинин орфографијасында гәбул едилмиш гајдалардан фәргли олараг, түрк дилиндә ашағыдакы һалларда бизим үмуми исимләр һесаб етдијимиз сөзләр дә бөјүк һәрфләрлә јазылыр.

а) милләт адлары — Түркләр, Чинлиләр, Азәрбајҹанлылар, Алманлар;

б) дил адлары — Түркчә, Азәрбајҹанча, Әрәбчә, Инкилисчә, Јунанча;

в) дин, мәзһәб адлары — Исламлыг, Мүсәлманлыг, Шиәлик, Христианлыг, Буддизм вә с.

Хүсуси исимләрин јазылышы һаггында әввәл бу вә ја дикәр нәзәри мә'лумат верилир, сонра ашағыдакы типли чалышмалар васитәсилә мөһкәмләндирилир.

Чалышма 1. Түрк дилиндә бөјүк, Азәрбајҹан дилиндә исә кичик һәрфләрлә јазылан исимләрдән бир нечәсини ҹүмләләрдә ишләдиб мүгајисә един.

Чалышма 2. Верилмиш ејни исимләрин Азәрбајҹан вә түрк дилләриндәки орфографијасына диггәт јетириб онларын бүтүн фәргли хүсусијјәтләрини сөјләјин.

инкилисчә — Инкилизҹә
латынча — Латынҹа
бакылы — Бакүлү
базар ертәси — Пазарертеси
феврал — Шубат
алманча — Алманҹа
түркчә — Түркҹә
нахчыванлы — Нахчыванлы
ҹүмә — Ҹүме
мај — Мајис вә с.

Истәр азәрбајҹанлы, истәрсә дә түркијәли тәләбәләр үчүн чәтинлик төрәдән орфографија гајдаларындан бири дә мүрәккәб сөзләрин битишик, дефислә, јохса ајры јазылмасы мәсәләсидир. Түрк тәләбәләри Азәрбајҹан дилиндә јазаркән бу дилдә тәкрар сөзләри тәшкил едән компонентләр арасында дефис ишарәсиндән истифадә етмирләр.

Бә'зәнсә әксинә, Түркијәдә охујан азәрбајҹанлы тәләбәләр түрк дилиндә лазым олмајан һалларда мүрәккәб сөзләр арасында дефис ишарәси гојурлар ки, бу да ваһид, ортаг орфографија гајдаларынын олмамасындан ирәли кәлир. Бу сәбәбдән ирәли кәлән чәтинлијин гаршысыны алмаг үчүн ашағыдакы типли чалышмалардан истифадә едилмәси олдугча фајдалыдыр.

Чалышма 1. Азәрбајҹан дилиндә ајры, дефислә вә битишик јазылан сөзләрин түрк дилиндәки гаршылығына диггәт јетириб, онларын јазылышыны јадда сахламаға чалышын.

Азәрбајҹан дилиндә	**Түрк дилиндә**
алыш-вериш	алышвериш
сағол	сағол
кәрә јағы	терејағы
һисс етмәк	һиссетмек
мәһв олмаг	маһволмак
аталар сөзү	атасөзү
базар ертәси	пазарертеси
јох етмәк	јокетмек
көј үзүнә	көкүзүне
дири-дири	дири дири

Чалышма 2. Азәрбајҹан дилиндә битишик, дефислә вә ајры јазылан сөзләрдән һәрәсинә аид 10 нүмунә сечин. Сонра онларын түрк дилиндәки јазылышыны орфографија лүғәтинин көмәји илә мүәјјәнләшдириб гаршысында јазын.

Тәҹрүбә көстәрир ки, јазылышы чәтин сөзләр үзәриндә иш заманы түрк дили илә әлагә имканларындан сәмәрәли вә мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә едилмәси тә'лим просесинин оптималлашдырылмасына гүввәтли тә'сир көстәрир. Бу тә'сир ики истигамәтдә тәзаһүр едир:

а) сөзүн дүзкүн јазылышы тәләбәләр тәрәфиндән даһа јахшы дәрк едилир;

б) ејни заманда мүвафиг сөзләрин түрк дилиндәки охшар вә фәргли јазылышына аид биликләри дә ајдынлыг кәсб едир вә мөһкәмләнир.

Тәкчә орта мәктәб шакирдләри дејил, али тәһсил мүәссисәләринин тәләбәләри дә чох вахт битмиш (питмиш), анбар (амбар), әҹаиб (әҹајиб), армуд (армут), овлаг (овлак), баггал (баккал), батаглыг (батаклык), чардаг (чардак) вә с. бу типли сөзләрдә орфограмлары дүзкүн јаза билмир, тез-тез сәһвләрә јол верирләр.

Белә орфографик сәһвләри гаршылашдырма вә мүгајисәдән истифадә етмәдән арадан галдырмаг чох мүшкүл олур. Тәләбә шүурлу шәкилдә дәрк етмәлидир ки, «битмиш» сөзүнү (б) самитинин гаршылығы (п) илә «питмиш» шәклиндә јазмаг Азәрбајҹан дилинин орфографија нормаларына ујғун дејил.

Азәрбајҹан әдәби дили үчүн тәләффүзүнү мәгбул һесаб етдијимиз сөз, бә'зән түрк дилинин орфографијасы үчүн мәгбул сајыла биләр. Буну билән азәрбајҹанлы тәләбә һеч вахт «бишмиш» сөзүнүн түрк дилиндәки «пишмиш» вариантындан истифадә етмәјәҹәк.

Белә сөзләрин һәр ики дилдә бағлы хүсусијјәтләриндә (сәс—һәрф тәркибиндә) әсаслы фәргләр вар. Бунлардан башлычаларыны нәзәрдән кечирәк:

гардаш — кардеш
нәрдиван — мердивен
гала — кале
бәстәкар — бәстечи
гонаг — конук
таныш олмаг — танышмак
гылынҹ — кылынч
фәгир — факир
хәмир — һамур
дүзәлтмәк — дүзенлемек вә с.

Мүәллим белә сөзләрин түрк дилиндә нечә јазылдығы вә нечә тәләффүз едилдијини тәләбәләрә хатырладыр, мүгајисәләр јолу илә онларын бир-бириндән нә дәрәҹәдә фәргли сәсләндијини, еләҹә дә јазылдығына онларын диггәтини ҹәлб едир.

Бу һәм дә она көрә фајдалыдыр ки, тәләбәләр бир дилдән башга дилә кечән сөзләрин өз орфографик вә фонетик «гијафәсини» нечә дәјишә билмәси һаггында елми тәсәввүрә јијәләнирләр. Онлар өјрәнирләр ки, һәр дилин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олдуғу кими, бу вә ја дикәр дил гоһум, јахуд да гоһум олмајан дилләрдән сөз аларкән ону «өзләшдирмәдән» гәбул етмир. Мүәллим өз шәрһиндә ашағыдакы типли нүмунәләрә әсаслана биләр.

Дилимиздә «өз» әвәзлији «кәндузи» сөз — формасынын парчаланмасы илә мејдана чыхмышдыр. Гәдим мәнбәләрдә белә формалар ишләнирди. «Горхдум... кәндузини урасан, һәлак оласан» («Китаби-Дәдә Горгуд»).

Нитги әшја кәндузи сөз сөзләр әјан,
Кәндү-кәндү затини ејләр бәјан.
Һәр сифәтдән хали етмиш кәндузин
Кәндү-кәндү үзүнә тутмуш үзүн.
(НӘСИМИ).

Тарихән түрк дилләриндә кениш мигјасда ишләнән «кәндузи» сөзүндән «Кәндү» вә өз (и) ваһидләри јаранмышдыр». (М. Адилов, З. Вердијева, Ф. Ағајев. «Изаһлы дилчилик терминләри», «Маариф», 1989, сәһ. 256).

Түрк вә Азәрбајҹан дилләринин орфографија гајдалары фонетик, морфоложи вә тарихи — ән'әнәви принсипә әсасән формалашса да, онлар арасында ујғунсузлуглар да вардыр. Мүгајисәли тә'лимдә ујғунлуг тәшкил едән принсипләрлә јанашы, фәргли јазылыш гајдалары үзәриндә дә дајанмаг тәләбәләрин лингвистик тәфәккүрүнүн инкишафына бөјүк тә'сир көстәрир.

Түрк дилиндән фәргли олан орфографија гајдаларымыздан бә'зи нүмунәләрә диггәт јетирилмәси дә мәгсәдәујғундур. Бунун үчүн тәләбәләр ашағыдакы мүгајисәләрә ҹәлб едилир вә орфографик гајдалар һаггында өзләри мәнтиги нәтиҹәләр чыхарырлар.

Азәрбајҹан дилиндә

1. 16 феврал, ҹүмә күнү, Һәмзә Әли, Ҹавид бәј,
2. Москва, Әлҹәзаир, Јапонија
3. Тез-тез, јаваш-јаваш, габ-гачаг, күлә-күлә
4. Мәһв етмәк, һисс етмәк, јох етмәк
5. Көндәрдинми, биләҹәксинизми, кәлмишдирми.

Түрк дилиндә

25 Һазиран, Салы күнү, Бүләнд Амча Һасан бej.

Москова, Чезајыр,
Жапонија
куле күле, ер кеч, јаваш-јаваш,
каб качак
маһветмек,
һиссетмек, аффетмек
гетирдин ми,
вермишмидир,
керечекмисин.

Мүрәккәб фе'л, сај, гошма вә дикәр грамматик анлајышларын да тәдрисиндә Азәрбајчан вә түрк дилләринин әлагә имканларындан истифадә етмәк олар. Әкәр тәләбәләр сөзләрин орфографијасында сәһвләрә јол верирләрсә, онларда белә бир инам јаратмаг лазымдыр ки, һәр бир кәс өз доғма дилинин орфографија гајдаларына истинад етмәлидир. Бунун үчүн онларда лазыми орфограмлары мүәјјәнләшдирә билмәк габилијјәтинин формалашдырылмасы вә инкишаф етдирилмәси ән зәрури шәртләрдән биридир. Ана дили дәрсләриндә гоһум дилләрлә мүгајисәләрин апарылмасы биликләрин шүурлулуғуну тә'мин едир, дикәр дилләр ичәрисиндә ана дилинин јерини, мөвгејини мүәјјәнләшдирир, тәләбәләрин дил дујумуну даһа да күчләндирир.

МАРАГЛЫ ФАКТЛАР

Франсанын императору Напалеон Бонапарт 1816-чы илдә Мүгәддәс Јелена адасында өмүрлүк сүркүндә оларкән өзүнүн јахын достларынын бириндән фил сүмүјү вә нефритдән дүзәлдилмиш шаһмат һәдијјә алыр.

Напалеон һәр күн фигурлары көтүрүб онлара һәвәслә бахырды вә өз-өзү илә шаһмат ојнајырды. Напалеонун өлүмүндән сонра бу шаһмат дәфәләрлә бөјүк мәбләғә сатылыб. Сонунчу саһиб тәсадүфән фигурлардан биринин алт тәрәфини буруб ачыб, онун ичиндән ададан гачмағын сон дәрәчә сәһиһ планы чыхыб. Лакин бу императорун ағлына кәлмәмишди

***

Ән гәдим әлифба Сүријанын Аралыг дәнизи саһилиндәки Латтакија лиманы јахынлығында апарылмыш газынты заманы тапылмышдыр. Һәмин әлифба 32 һәрфдән ибарәтдир.

Илк јазы макинасыны 1714-чү илдә Инкилтәрәдә мүһәндис Һенри Милл јаратмышдыр.

***

Дүнјада илк аптек 8 әсрдә Бухара вә Бағдадда, 11 әсрдә исә Авропада Толедо шәһәриндә (Испанија) јарадылмышдыр.

Дүнјада ән гәдим университет әсасы 989-чу илдә гојулмуш Мисирин әл-Әзһәр университетидир.

«КИТАБИ ДӘДӘ-ГОРГУД»ДАКЫ БӘ'ЗИ АНТРОПОНИМЛӘРИН ИЗАҺЫ

Әзизхан ТАНРЫВЕРДИЈЕВ,
филолокија елмләри доктору.

ГАМ ҒАН ОҒЛЫ ХАН БАЈАНДЫР. I, III, VII вә IX бојларда ишләдилмишдир. Дрезден нүсхәсиндә «Ханлар ханы» Бајындырын ады ики чүр јазылмышдыр: «Бајандар» вә «Бајындыр». (С. Әлизадә. Нүсхә фәргләри вә шәрһләр. «Китаби-Дәдә Горгуд». Бакы, 1988, с. 229). Гам ған оғлы хан Бајандыр антропонимик моделиндәки «Гам ған» антропониминдән бәһс едән Ф. Чәлилов көстәрир ки, «Гам ған», «баш, улу шаман» анламындадыр. Танры, мүгәддәс, каһин, шаман анламлы «гам» диалектләрдә «гәмәран» сөзүндә, Азәрбајчан топонимләри системиндә исә Гам-гам шири, Гәмәрли, Кәмәрли етнотопонимләриндә мүһафизә олунмушдур (Ф. Чәлилов. Гәдим түрк етнонимләри. Гамер «кимер» Азәрбајчан ономастикасы проблемләри. 1. Бакы, 1986, с. 83), С. Әлијаров «Гам ған оғлу» антропониминдәки гам сөзүнү каһин, «ған/ган» сөзүнү исә ата мә'насында көтүрәрәк «Гам ган»ын «каһин баба» вә ја «мүгәддәс ата» анламында олдуғуну мүәјјәнләшдирмишдир (Әлијаров, С. Тарихи чоғрафи гејдләр. «Китаби-Дәдә Горгуд»- Бакы, Јазычы, 1998, с. 259).

Көрүндүјү кими «Гам ған» антропониминин «баш, улу шаман», «каһин баба», «мүгәддәс ата» мә'насы гәдим түрк теоними «гам» әсасында формалашмышдыр. «Гам ған»ын «баш шаман», «мүгәддәс ата» вә дикәр мә'налары ону «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы «Дирсә (Аллаһ адам) вә Әнсә (башда дуран)» адлары илә бир семантик шахәдә бирләшдирир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да хан титуллу үч гәһрәманын ады чәкилир: Бајындыр хан, Дирсә хан, Оғуз хан. Бајындыр Дирсә хан вә Оғуз хандан фәргли олараг «Ханлар ханы» титулуну дашыјыр. М. Адчынын «хаган ханлардан мүәјјән мүддәтә сечиләрди, о, чәмијјәтин һәрәкәтини идарә едирди»,—фикринә әсасланан Т. Һачыјев «Дәдә Горгуд»дакы «Ханлар ханы» титулунун «хаган» мә'насында олдуғуну көстәрир (М. Адчы. Гыпчаг чөлүнүн, јовшаны; профессор Т. Һачыјевин тәрчүмәси вә редактәси илә, Бакы, «Кәнчлик», 1997, с. 116). Бу мә'нада «Китаби-Дәдә Горгуд»да Дирсә хан вә Оғуз хан антропонимләринин ишләдилмәси көстәрир ки, Бајандыр һәмин ханларын ичәрисиндән сечиләрәк «Ханлар ханы» титулуну газаныб.

«Бајандыр» антропониминин етимоложи бахымдан шәрһ едән А. Абдуррахманов, Н. Ч. Мусабәјова, Г. Гејбуллајев, Ф. Халыгов, А. Бајрамов вә башгалары онун «варлы», «дөвләтли», «чох тә'минатлы», «варлы нәслин нүмајәндәси» мә'насында олдуғуну көстәрмишләр. Һәмин антропонимлә бағлы верилән изаһлар Ф. Рәшидәддинин «Оғузнамә»синдәки «Бајандур» — һәмишә боллуг ичиндә олан мә'насыны ифадә едир» — фикри илә үст-үстә дүшүр (Рәшидәддин Ф. «Оғузнамә». Бакы, 1992, с. 40). «Бајындыр антропониминин көк вә шәкилчи морфемләринә ајрылараг тәһлил едилмәсиндә исә мүхтәлифлик вардыр. Мәсәлән, Ф. Халыгов «Бајандыр» антропониминдәки (—ан,—ын шәкилчисини мә'наны гүввәтләндирән түрк-монгол шәкилчиси, «дыр/дур» ваһидини исә «тәсдиг билдирән, дүзәлтмә сифәтләрдә нәјинсә олдуғуну билдирмәк функсијасына ујғун әламәт билдирән шәкилчи кими сәчијјәләндирир (Халыгов Ф. Фолклор ономастикасы. Бакы, Елм, 1988, с. 88), А. Бајрамова көрә, «Бајын/бајан» сөзүндәки «—ан» бә'зән битишдиричи, бә'зән сөздүзәлдичи шәкилчидир (Бајрамов А. Гәдим Оғуз елләринин Ағбаба, Шәрәјел вә Пәмбәк бөлкәләринин јер-јурд адлары (топонимләри). Сумгајыт нәшријјаты, 1996, с. 48). Г. Гејбуллајев «Бајандыр»

антропонимини «бај+ан+дур» гурулушлу ваһид һесаб етдикдә «дур»у шәкилчи кими јох, сөз кими гәбул едир. Дикәр тәрәфдән, «дур» сөзүнүн «монголдур», «узкундур», «бајандур», «утидур» вә с. етнотопонимләрин сонунда ишләнмәсинин бир систем тәшкил етдијини көстәрир (Гејбуллајев Г. Н. Етногенезу Азербайджанцев. Баку, Елм, 1991, с. 50, 149, 150, 261).

Т. Һачыјев гејд едир ки, «бајымаг» сөзүндәки «—л» әвәзинә, даһа јығчам —«ы» шәкилчисиндән истифадә едилмишдир (Т. Һачыјев, Азәрбајҹан дилинин Ҹәбрајыл шивәси) намизәдлик диссертасијасы, Бакы, 1961, с. 72).

«Бајындыр» сөзүндәки «бај» титулуна «—ла» шәкилчисинин синоними функсијасында олан «—ы» шәкилчисинин гошулмасы илә јаранан «бајымаг» фе'ли гајыдыш нөвдә ишләндикдә «бајымаг» шәклиндә олур. Тәбии ки, гајыдыш нөвүн исә шәкилчисини гәбул етмиш «бајынмаг» фе'ли тә'сирсиз фе'л функсијасындадыр. «Бајандыр» антропониминин апелјативи (бајындыр) исә тә'сирлик фе'л функсијасындадыр. Демәли, «Бајандыр антропониминдәки «—дыр» тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л јарадан грамматик-лексик шәкилчидир» фикрини сөјләмәк мүмкүндүр. «Бајындыр» антропониминин апелјативини бај»/бәј варлы)+ғы/лаг шәкилчисинин синоними (+н) гајыдыш нөв шәкилчиси (+дыр) тә'сирсиз фе'лдән тә'сирли фе'л дүзәлдән шәкилчи (көк вә шәкилчи морфеминә ајырсаг, «бајындыр» апелјативинин фе'лин әмр шәклиндә (II шәхс тәкдә) ишләндији ајдынлашыр. Бу да «Бајындыр» антропонимини әмр ҹүмләсинин трансформасијасы әсасында јаранан «Албени», «Күнәчых» вә с. кими гәдим түрк адлары илә структур бахымдан бир системдә бирләшдирир.

Тәгдим етдијимиз изаһлар «Дәдә Горгуд»да Бајындыран зијафәт гурмасы, гәниматләри пајламасы сәһнәләри илә там сәсләшир. Бу да «Ханлар ханы» (хаган) сечилән халгы сахламалыдыр принсипини «Бајындыр» антропониминдә дашламыш вәзијјәтдә олдуғуну тәсдигләјир.

БОЈУ УЗУН БУРЛА ХАТУН. II, III вә IV бојларда ишләдилмишдир. Бурла Хатунун ханлар ханы Бајындырын гызы, бәјләр бәји Улаш оғлу Салур Газанын исә һәјат јолдашы олмасы онун Оғуз дөвләтинин биринҹи ханымы, гадыны олдуғуну тәсдигләјир.

«Боју узун» ләгәби көзәллик, гәшәнклик символудур. «Бурла» антропониминдән бәһс едән А. Паша көстәрир ки, бу, гәдим түркләрдә гурд мә'насында олан «бури» сөзү илә әлагәдардыр. (А. Паша Азәрбајҹан шәхс адлары. Бакы, 1996, с. 31). Гәдим түрк, о ҹүмләдән гәдим вә мүасир Азәрбајҹан антропонимләри системиндә «бөрү» апелјатинли гадын адларынын мүшаһидә едилдијини, ејни заманда һәмин апелјатинин гадын адларынын јаранма әсасларына ујғун кәлмәдијини әсас көтүрәрәк «Бурла антропониминин етимоложи ҹәһәтдән изаһына башга истигамәтдән јанашмағы мәгсәдәујғун һесаб едирик.

1. «Бурла» антропониминин апелјатини функсијасында гәдим түрк дилиндә «мејвә», «үзүм бағы», «мејвәлик» мә'насында олан «борлуғ» («Гәдим түрк абидәләринин сөзлүјү», Бакы, 1992, с. 27) сөзүнүн о—у, у—а сәс әвәзләнмәси вә «ғ» сәсдүшүмү илә «бурла» шәклинә дүшмүшдүр гәнаәтинә кәлсәк, «Бурла» көзәллији ифадә едән антропонимдир фикрини сөјләмәк мүмкүндүр.

2. «Бурла» антропониминин апелјатининә тарихи-лингвистик призмадан јанашдыгда дикәр мә'налары илә бәрабәр, «кери дөнмәк» мә'насыны да ифадә едән «бурулмаг» фе'ли илә «бурла» (Бурла) апелјатининин фонетик-семантик охшарлығы көрүнүр. Белә ки, «бурулмаг» фе'ли арзу шәклиндә ишләндикдә «бурла» (бурула) 2-ҹи һеҹадакы «у» сәсинин дүшмәси мүмкүндүр), «кери дөнә», «бир дә гыз ушағы доғулмаја» мә'насы ифадә едилмиш олур. Бу, Бурла хатунун атасы Бајандыр ханын давамчысы кими оғлунун олмамасы, «Дәдә Горгуд» дастанларынын мүгәддимәсиндә «Јетәр» адынын ишләнмәси фактлары, һәмчинин М. Еркинин «Китаби-Дәдә Горгуд»да «еркәк ҹоҹуг гыза үстүн тутулур» фикри исә тәсдигләнә биләр. Демәли, «Бурла» антропоними јаранма әсасы вә семантикасына көрә Јетәр, Усандыг, Кәрәкмәз, Истәмәз,

Гызгајыт вә с. антопонимләрлә бир системә дахил ола биләр.

3. М. Кашғаринин луғәтиндә «әтир сачмаг» мә'насында ишләнмиш «бур» фе'ли «—ул» гајыдыш нөв шәкилчиси вә фе'лин арзу шәклинин көстәричиси «—а» илә ишләндикдә «әтир сачах» анламлы «бурла» формасы јараныр (һәмин апелјативин 2-ҹи һеҹасындакы «у» саити гыса дејилдији үчүн «бурула», «бурла» шәклинә дүшмүшдүр. Мүасир данышыг дили вә диалектләримиздәки каш дөјлә (дөјүлә), каш өјлә (өјүлә) сөзләри кими).

Демәли, «Бурла» каш әтир сача, көзәл көрүнә мә'насындадыр. Белә бир ады исә мәһз ханлар ханы Бајындырын гызы дашыја биләрди. «Бурла»нын «Боју узун» ләгәби дә семантик бахымдан «әтир сача» мә'насы илә көзәллик хәттиндә бирләшир.

«Бурла» антропоними илә бағлы тәгдим етдијимиз етимоложи изаһлар бахма бучағындан асылы олараг мүхтәлиф истигамәтләрдән тәсдигләнсә белә, һәмин антропонимин «әтир сача», «көзәл көрүнә» мә'насы даһа реал көрүнүр. «Бурла» антропониминин апелјативи һесаб етдијимиз түрк мәншәли «әтир сачмаг» анламлы «бур» сөзү мүасир әдәби дилимиздә архаикләшмишдир. Фарс дилиндә «су», «гоху» анламлы «бу/буј» сөзү ишләнир. Һәмин сөз түрк мәншәли «әтир сачмаг» анламлы «бур» сөзү илә тәкҹә фонетик тәркибҹә дејил, һәм дә семантик бахымдан, әсасән, бир хәтдә бирләшир. Бу мә'нада фарс дилиндәки «гоху» анламлы «бу/буј» сөзү түрк мәншәли «бур» сөзүнүн фонетик деформасијаја уғрамыш вариантыдыр фикрини сөјләмәк мүмкүндүр.

«Боју узун Бурла хатун» антропонимик моделиндәки «хатун» титулу «гадын», «ханым» мә'насындадыр. Һәмин титул мүасир Азәрбајҹан антропонимләри (Хатын/Хатун, Ајшахатын) вә топонимләри (Хатынҹан, Хатынлы) системиндә мүһафизә едилмишдир.

БЫҒЫ ГАНЛУ БӘКДҮЗ ӘМӘН. II, V, VII, VIII вә XI бојларда ишләдилмишдир. «Бәкдүз», «Бәјдүз», «Бүкдүз», Бартолдун тәрҹүмәсиндә исә «Бегдир Емен» шәклиндәдир.

Быгы ганлу Бәкдүз Әмән» антропонимик моделиндәки икидлик символу «Быгы ганлу» ләгәби тә'јини сөз бирләшмәләринә дахил олмајан исми сөз бирләшмәси конструксијасындадыр. Һәмин ләгәб «Әмән»ин бәдии тә'јининдә дә ишләдилмишдир». «Варыбан пејғәмбәрин үзини көрән, кәлүбәни Оғузда сәһабәси олан, ачығы тутанда бағларындан ган чыган быгы ганлу Бәкдүз Әмән чапар «јетди».

М. Еркин гејд едир ки, Битлис күрд бәјләриндән олан Шәрәф хан «Шәрәфнамә» әсәриндә рәвајәтә әсасланараг Бүкдүз (Бәкдүз) Әмәни мәншәҹә күрд кими тәгдим етмишдир. Һәмин рәвајәтдә дејилир: Пејғәмбәр Оғуз, ханын көндәрдији күрд бөјүкләриндән олан Бәкдүзү дәһшәтли, ијрәнҹ һалда көрүр вә онлар дүнјанын башына бәла олдуғу үчүн «Бу тајфадан оланлара дөвләт гурмаг нәсиб олмасын»,—дејир. М. Еркин Бүкдүз Әмәнин күрд олмадығындан бәһс едәркән фикрини белә јекунлашдырыр: «Әсасән, Бәкдүзү Оғуз ханын көндәрмәси дә бу рәвајәтин әслиндә Оғузлара аид олдуғуну көстәрмәкдәдир».

Фикримизҹә, «Бәкдүз» тајфасындан олан «Әмән» антропониминин апелјатини мәшһур, танынмыш, нәҹиб, алиҹәнаб анламлы «аманч» сөзүнүн фонетик тәркибҹә дәјишмиш вариантыдыр.

Мүрәккәб гурулушлу «Бәкдүз» антропониминдәки «бәк» бәј, (бәк/бәк) титулунун фонетик варианты «дүз» исә гәдим түрк дилиндә «түз» вариантында ишләнмиш дүз, бәрабәр, һәгиги, доғру, сәдагәтли мә'насындадыр. Гәдим түрк абидәләриндәки «Түз бај Күч Барс», «Түзмис/Түзмиш (Дүзмүш) антропонимләри дә «дүз» апелјатини әсасында јаранмышдыр. Мараглыдыр ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»да «Бәкдүз» шәклиндә ишләнмиш антропонимдә бәк (бәј) титулу әввәлдә, «Орхон-Јенисеј» абидәләриндә исә «түз (дүз)» сөзүндән сонра ишләнмишдир. Һәр ики антропонимдә компонентләрин јерини дәјишсәк, онларын ејни конструксија әсасында јарандығы асанлыгла гавранылa биләр Түз бај—бај (бәк/бәк), түз (дүз)=Бәкдүз. Бәкдүз —дүз (дүз (түз), бәк (бәј) (бәј)=Түз бај.

Бу факт бир даһа тәсдиг едир ки, «Бәкдүз» антропоними «бәј» титулу

вә «әјри» сөзүнүн антоними, һәгиги, доғру, сәдагәтли анламлы «дүз» апелјативи әсасында јаранмышдыр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, «Бәкдүз» Ф. Рәшидәддинин «Оғузнамә»синдә башгаларына мүнасибәтдә мүлајим, јумшаг, гуллуг көстәрәнә јарарлылыг көстәрән мә'насында верилмишдир.

САВГАН САРЫ. VII бојда ишләдилмишдир. «Бу да Ватикан нүсхәсинә истинадән һ. Араслы вә М. Еркиндә «Соған Сары» кими верилиб. Лакин Ватикан нүсхәсиндә биринчи сөздәки «зәммә» ишарәси «сад» һәрфинин үзәриндәдир. (Дрезден нүсхәсиндә бу ишарә јохдур). Она көрә дә бу сөзү «Совған кими Дрезден нүсхәсинә көрә «Санган» гәбул етмәк доғру олар». Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмин антропонимин С. Әлизадә тәрәфиндән дәгигләшдирилән «Савган» охунушу дүзкүндүр. Чүнки «Савган»ын мә'насы, бир тәрәфдән, «сан+ган» конструксијасы илә изаһ олуна билир, дикәр тәрәфдән, һәмин конструксијанын (сав+ган) семантик тутуму «Савган Сарынын» бәдии тә'јининдә тәсдигләнир.

«Рәнкләрдән бири, мәчази мә'нада јеткин, камил анламлы «сары» апелјативи әсасында јаранан (9—42) «Сары» әсл шәхс ады илә биркә ишләнмиш «Савган» ләгәби гәдим түрк ад системиндәки «Сабык Басар» (11—373) антропонимини хатырладыр.

«Савган Сары»нын бәдии тә'јининдәки «јерин бир учундан бир учуна јетим» чүмләсинин синтактик-семантик тутумундан «Савган Сары»нын «гасид», «хәбәрчи», «хәбәр апаран» олмасы анлашылыр. «Сав+ган конструксијасынын семантик тутуму да һәмин мә'наны верир. Чүнки «сав» гәдим түрк дилиндә «сөз», «нитг», «хәбәр». Ган исә—ан фе'ли сифәт шәкилчисинин гәдим формасыдыр. Демәли, «санган», «санчы», «хәбәрчи», «сөз чатдыран мә'насындадыр. Бу да «Савган Сары» бәјләр бәји, Газанын диванында « савчы», «гасид» вәзифәсиндәдир фикрини сөјләмәјә имкан верир.

«Санган» адынын мәтнә әсасән мүәјјәнләшмәси көстәрир ки, дастаны јарадан һәртәрәфли билијә малик етимолог, кениш тәфәккүр саһиби олуб. Ону да әлавә едәк ки, Буғач, Басат кими адларын мә'насы дастанда там ајдынлығы илә тәсвир едилибсә, Савган, Аршун кими адлар мәһз онларын бәдии тә'јинләринә көрә изаһ олуна биләр.

ИПӘ САПА ДҮЗҮЛМӘМИШ ИНЧИЛӘР

Һеч нә билмәјән вә билмәјә чалышмајан адам чох бәдбәхтдир, чүнки она ики бәдбәхтлик бирдән үз вермишдир.

АРИСТОТЕЛ.

***

Чох охујан јох, фајдалы китаблары охујан әсл алим ола биләр.

К. АРИСТИПП.

***

Әсл исте'дадда һәр шеј садәдир, ачыгдыр, сафдыр вә һәр чүр шүбһәдән узагдыр.

О. БАЛЗАК.

***

Китаб заманын далғалары үзәриндә сәјаһәт едән вә өз гијмәтли јүкүну еһтијатла нәсилләрдән нәсилләрә јетирән фикир кәмисидир.

Ф. БЕКОН.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. **«Гәмкин» сөзүндәки «—кин» һиссәсини шәкилчи һесаб етмәк оларды.**

С. БӘШИРОВ,

Бакы шәһәри, «Туран» литсејинин шакирди.

Чаваб. Бәли, олар «Гәмкин» сөзүндә «гәм»—көк, «—кин» исә гејри-мәһсулдар сөздүзәлдичи (лексик) шәкилчидир. Анчаг бу шәкилчини фе'лдән сифәт дүзәлдән «—ғын, —кин,—ғун,—күн» шәкилчиси илә ејниләшдирмәк олмаз. «—ғын» Азәрбајчан мәншәлидир вә аһәнк ганунуна табе олараг дөрд чүр јазылыр (далғын, вурғун, дүзкүн вә с.) һаггында сөһбәт кедән сөздә исә («гәмкин») ишләнән «—кин» фарс мәншәлидир. Бу морфем әслиндә фарс дилиндәки «күнә» сөзүндәндир, мә'насы «рәнк», «форма» демәкдир. Һәмин дилдән Азәрбајчан дилинә кечән, ән чох классик поезијада ишләнән **«күлкүн»** (күл рәнкли), **«лаләкүн»** (лалә рәнкли), **«лә'лкүн»** (лә'л рәнкли) сөзләри дә онун иштиракы илә јаранмышдыр.

СУАЛ. «Тарихән» сөзү зәрфин мә'нача һансы нөвүнә аиддир?

А. ҺҮСЕЈНОВА,

Бакы шәһәри.

Чаваб. «—Ән» шәкилчиси ән чох исимләрдән, тәрзи-һәрәкәт зәрфи дүзәлдән шәкилчи кими ишләнир (руһән, гәлбән, дахилән вә с.) анчаг «тарихән» сөзү исимдән дүзәлмиш заман зәрфидир. Мәсәлән: Бу халг тарихән мәғлуб олмајыб; Бу, тарихән белә олуб вә с. Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдәки «тарихән» сөзүнү мүвафиг олараг «һеч вахт» вә «һәмишә» заман зәрфләри илә әвәз етмәк мүмкүндүр.

СУАЛ. «Нә гәдәр ки о әзрајылын гара ганады бизим башымызын үстүндәдир, мән барышмајачағам» чүмләси мүрәккәб чүмләнин һансы нөвүнә аиддир?

В. ШАҺМАРОВ,

Лерик рајону.

Чаваб. Верилән нүмунәнин табели мүрәккәб чүмлә олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк чәтин дејил. Көрүнүр, әсас мәсәлә будаг чүмләнин нөвү илә бағлыдыр. Белә ки, бә'зи шакирд вә мүәллимләр «нә гәдәр» бағлајычы сөзүнә «алданараг» белә чүмләләри кәмијјәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә һесаб едирләр. Анчаг бу фикир јанлышдыр. Будаг чүмләнин нөвү бағлајычы сөзүн јох, һәмин чүмләнин баш чүмләдә һансы вәзифәни јеринә јетирмәсиндән, баш чүмләни һансы чәһәтдән изаһ етмәсиндән асылыдыр. Бурада көрмәк чәтин дејил ки, биринчи тәрәф икинчи тәрәфдәки «барышмајачағам» һәрәкәтинин нә вахта кими давам едәчәјини, јә'ни заманыны изаһ едир. Икинчи тәрәфә (Мән барышмајачағам) «о вахта кими» «гаршылыг» сөзүнү артырыб мүрәккәб чүмләни «Нә гәдәр ки, о әзрајылын гара ганады бизим башымызын үстүндәдир, мән о вахта кими барышмајачағам» шәклиндә ишләтмәк дә олар. Демәли, нүмунә заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир, будаг чүмлә әввәл, баш чүмлә сонра ишләниб.

Јери кәлмишкән, дејәк ки, орта мәктәб дәрслијиндә «нә гәдәр» бағлајычы сөзү илә бағланан кәмијјәт будаг чүмләләринә аид мисаллар верилмишдир. Бу да тәбиидир. Чүнки, бу бағлајычы сөз ән чох кәмијјәт будаг чүмләли тебели мүрәккәб чүмләләри бағламаға хидмәт едир. Анчаг бә'зи үслуби мәгамларда «нә гәдәр» заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри дә бағлајыр. Мәсәлән: Нәсир нә гәдәр ки, ушаг иди, ағлы бир шеј кәсмирди, өзүнү гардашынын вүчуду илә бәхтијар санар, онун шөһрәт вә сәрвәти илә өјүнәрди. Нә гәдәр ки голумда гүввәт вар, гылынч вурмаға һазырам. Нә гәдәр ки Мүбашир кәлмәјиб, дәчи позмаг олмаз (чүмләләр «Мүасир Азәрбајчан дили» китабындан көтүрүлүб. 1972-чи ил, сәһ. 378).

Акиф МӘММӘДОВ,

педагожи елмләр намизәди.

«ТҮРКЧӘ СӘРФ-НӘҺВ» ДӘРСЛИЈИ

Јусиф СЕИДОВ,
профессор, әмәкдар елм хадими,
Полад ТӘРАНӘ,
БДУ-нун магистри.

Орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләри мүәјјән инкишаф јолу кечмишдир. Бу тарихи арашдырмаг мүасир бахымдан да әһәмијјәтлидир. Азәрбајчан дилинин тәдриси тарихиндә дил дәрсликләри хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бу дәрсликләр арасында 1924-чү илдә чап едилән «Түркчә сәрф-нәһв» китабы хүсуси олараг диггәти чәлб едир.

«Түркчә сәрф-нәһв» китабы «Сәрф комиссијасы» ады илә мәшһур олан мүәллифләр групу (Исмајыл Һикмәт, Абдулла Шаиг, Сејид Миргасымзадә, Чавад Ахундзадә, Чаббар Әфәндизадә вә Мустафа Тофигдән ибарәт груп) тәрәфиндән тәртиб едилмишдир. Бу дәрслик истәр елми-методики, истәрсә дә дил вә ифадә е'тибарилә о вахта гәдәр орта мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дилинин грамматикасына аид јазылмыш дәрсликләрдән хејли фәргләнир.

Дәрслик 152 сәһифә һәчминдә олуб, «Бир-ики сөз», «Сәрфин тә'рифи», «Тәнгит», «Кәлмә», «Исим», «Изафәт», «Сифәт», «Зәмир», «Фе'л», «Зәрф», «Нида», «Әдат» бөлмәләриндән ибарәтдир.

«Бир-ики сөз» бөлмәсиндә «Сәрф комиссијасы»нын бу дәрслик һаггында фикирләри верилмишдир: «...Бу әсәр бу јолда, бу руһда јазылан биринчи әсәр олдуғундан нөгсаны јоғ дәкилдир. Анчаг бурасы вардыр ки, бунун тәртибиндә јалныз түрк елинин хүсусијјәтләри нәзәрдә дутулмуш вә бүтүн гаидәләр јашајан түрк дилинин әсасына ујғун олараг, тәртиб едилмишдир. Бу, бизим ичин јени бир һалдыр.

...Әввәлә, башланғычда көрүләчәки вәчһ илә бизим ән чог әһәмијјәт вердикимиз «түрк дилинин аһәнки» ганунудур. Исим олсун, фе'л олсун, сифәт олсун, һәпсинин гаидәләри бу ганун үзәринә тәтбиг едилмиш вә бу әсас көзәдилмишдир».

«Сәрфин тә'рифи» бөлмәсиндә сәрф (грамматика), дил, сәсләр, һеча, аһәнк гануну вә Азәрбајчан дилинин орфографијасындан данышылыр. Сәрфә белә бир тә'риф верилир. «Сәрф кәлмәләри ајры-ајры алараг онларын гурулушу, дәкишмәси вә вәзифәсиндән бәһс едир». Сонра көстәрилир ки; «дил (лисан) кәлмәләрдән, кәлмә һечалардан, һечалар да сәсләрдән әмәлә кәлир. Һеча бир, јахуд һәп бирдән тәләффүз олунан бир нечә һәрфдир. Мәсәлән; а-та, а-та-лыг». Сәсләр ики јерә ајрылыр: Узун сәсләр вә гыса сәсләр. Даһа сонра түркчәдә олан сәсләрин 41 шәкил илә көстәрилдији, сәсләрин јазылан шәклинә һәрф дејилдији вә буна көрә дә дилими- дејилдији вә буна көрә дә дилимиздә 41 һәрф олдуғу көстәрилир. Бунлардан сәккизи узун сәсли, отуз үчү гыса сәсли һәрфләрдир.

Китабда аһәнк ганунунун түркчә кәлмәләрә аид олдуғу көстәрилир вә белә бир тә'риф верилир: «Әкәр бир кәлмәнин биринчи һечасы галын исә, јердә галан һечалар галын, инчә исә ондан сонра кәлән һечалар да инчә олараг кәлир ки, буна аһәнк гануну дејилир».

Бу бөлмәнин сонунда Азәрбајчан дилинин орфографијасындан данышылыр вә көстәрилир ки, түрк дилинин имласы әдәби түркчәнин вә аһәнкин позулмамасы шәрти илә данышыға табедир, сөзләрдә бүтүн сәсли һәрфләр јазылмалыдыр.

«Тәнгит» бөлмәсиндә дурғу ишарәләриндән, онларын вәзифәләриндән данышылыр, дурғу ишарәләри бир-бир көстәрилир вә дејилир: «Веркүл көрүлән јерләрдә бир

аз, нөгтәли веркүлдә чох, нөгтәдә исә даһа чох фасилә етмәк лазымдыр». Бундан сонра һәр бир дурғу ишарәсинин һарада гојулмасы һаггында ајры-ајрылыгда мә'лумат верилир.

«Кәлмә» бөлмәсиндә кәлмәнин (нитг һиссәләринин) тә'рифи верилир вә көстәрилир ки, «кәламын чүз'иләринә кәлмә дејирләр. Түркчә једди дүрлү кәлмә вардыр: исим, сифәт, зәмир, фе'л, зәрф, нида, әдат». Исмә белә бир тә'риф верилир: «Мадди вә мә'нәви варлыглары көстәрән кәлмәләрә исим дејилир». Хүсуси вә үмуми исимләр исим-хас вә исим-чинс ады илә верилир. «Варлыглары тәк-тәк ајыран кәлмәләрә исим-хас дејилир. Мәсәлән: Истанбул, Анадолу, Кәнчә, Әһмәд киби. Бир чинсдән олан варлыгларын һәр бир дәнәсинә сөјләнилә билән кәлмәјә исим-чинс дејәрләр. Мәсәлән: ағач, даш, чичәк, китаб, дәфтәр». Исмин гурулушча нөвләриндән мүрәккәб исмә тә'риф верилир: «Бирдән зијадә кәлмәдән јапылан исимләрә — мүрәккәб исим дејилир: ағачдәлән, сиврисинәк, Ағдаш, Гарадәниз киби». Топлу исимләр исми-чәм адландырылыр: мә'насында топлулуг, чохлуг олан исимләрә исми-чәм дејилир. Мәсәлән: гошун, орду, сүрү, илхы. Тәк вә чәм исимләр кәмијјәт ады алтында верилир. «Исим чинсләрин бир, ја бирдән зијадә шахс вә әшјаја дәлаләт етмәләринә «кәмијјәт» тә'бир олунур».

Мүасир дилимиздәкиндән фәргли олараг, исмин үч һалда олдуғу көстәрилир: 1. Әдатсыз (шәкилчисиз) олан исимләр, буна «мүчәррәд һал» дејилир. 2. Фе'лләрин мә'насыны тамамлајан һал, буна исмин «мәф»ул һалы» дејилир. 3. Исмин мә'насыны тамамлајан һал, буна да исмин «изафәт һалы» (мүзаф иләһ мүзаф) дејилир.

Мәф'ул һалын алты шәкли көстәрилир: I шәкилдә мүчәррәд исмин ахырына -ы, -јы, -у, -јү; II шәкилдә -ә, -а, -ја, -јә; III шәкилдә -да, -дә; IV шәкилдә -дан, -дән; V шәкилдә -илә, -ла, -лә; VI шәкилдә -ичим, -чин, -чүн әлавә олунур.

Көрүндүјү кими, бурада гошмаларла (ла, лә, чин, чүн) ишләнән сөзләр дә һал кими гејд едилир. Изафәт һалындан «Изафәт» бөлмәсиндә бәһс едилир. Изафәтә тә'риф верилир: «Изафәт, ики исми бир-биринә бағлајыб ондан јени бир мә'на чыгармаја дејилир». Мәсәлән: Иранын бағы...

«Сифәт» бәһси дәрслијин ән кениш бөлмәсидир. Әввәлчә, сифәтин тә'рифи верилир: «Бир исмин һалыны, кејфијјәтини, нечәлијини билдирән вә ја бир исмә һәр һанки бир сурәтлә мүәјјәнлик верән кәлмәјә вә ја кәлмәләрә сифәт дејирләр». Сифәт өзүндән сонра исим тәләб едир. Мәсәлән, бөјүк гапы, дузлу су, бу дәфтәр, үч гәләм. Сонра сифәтин нөвләриндән данышылыр вә ики нөвү олдуғу көсторилир: тәвсијә вә тә'јин. Бир исмин һалыны, кејфијјәтини, нечәлијини билдирән сифәтләрә «тәвсифи сифәт» дејилир: ағ, гара, тәнбәл, узунбојлу. Бир исмин маддилијини һәр һансы бир сурәтлә мүәјјәнлик верән кәлмәләрә «тә'јини сифәт» дејилир: бу гәләм, үч дәфтәр, ејни адам. Тәвсифи сифәтләр насыл? нечә? суалларына чаваб верир. Тәвсифи сифәтләрин үч нөвү вар: әсли, јапма, мүштаг сифәтләр. Әслиндә кәнди-кәндинә сифәт олан кәлмәләрә «әсли сифәт» дејилир. Бу сифәтләр дилимиздә чох дејил. Мәсәлән, ағ, гара, сары, јашыл, көк, боз, гуру, ачы, дәрин, көзәл, галын, ағыр, дик, пис, әјри, ири, гаты.

Бә'зи сифәт олмајан кәлмәләр һеч бир дәјишикликјә уғрамадан чүмлә вә тәркиб арасында сифәт јериндә ишләдилир. Бунлара јапма сифәтләр дејилир. Јапма сифәтләр ја исимдән, ја да фе'лдән олурлар. Мәсәлән, алтун јүзүк, топрак дивар, памуг гофтан, кејилмиш әлбисә, јазылмыш дәфтәр, арамадыг јер, күләр јүз, јазар гәләм, ахачаг ган, ичәчәк су кими.

«Мүштаг сифәтләр» ады алтында дүзәлтмә сифәтләр нәзәрдә тутулур: дашлы, дузлу, арсыз, дилсиз, солуг, чүрүк вә с.

Мүәллифләр сифәтин једди дәрәчәсини көстәрир вә һәр бир дәрәчә һаггында мә'лумат верирләр:

1. Ади дәрәчә — бөјүк ев, кичик китаб.
2. Мүбалиғә дәрәчәси — ади сифәтләрә «пәк», «чог», «ғајәт пәк

чог», «сон дәрәчә» кәлмәләрдән биринин әлавәсилә әмәлә кәлир: пәк бөјүк ев, чог чалышган шакирд, пәк чог фадиәли иш.

3. Тәфзил дәрәчәси — ән, ән зијадә, кәлмәләри илә дүзәлир: ән бөјүк ев, ән зијадә бөјүк ев.

4. Рәчһан дәрәчәси — даһа, даһа зијадә кәлмәләри илә дүзәлир: даһа фадиәли китаб, даһа зијадә алчаг ев.

5. Мүбалиғәли рәчһан дәрәчәси— «пәк чок даһа» кәлмәләр һеј'әти илә дүзәлир: пәк чок даһа фадиәли сәнаје.

6. Мусават дәрәчәси — гәдәр кәлмәсинин әлавәсилә дүзәлир: һәсән гәдәр чалышган, өтәки гәдәр фаидәли.

7. Адәм рәчһан дәрәчәси — аз, пәк аз, ән аз, даһа аз кәлмәләринин әлавәсилә дүзәлир: аз фаидәли иш.

Азалтма вә чохалтма дәрәчәләри дәрсликдә азлыг, чохлуг вә тә'киди сифәтләр ады илә верилир вә көстәрилир ки, азлыг сифәтләри -ча, -чә, -мысы, -мтрәк, -мытраг шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир: хәфифчә бир даш, сарымысы бир күл, ачымтраг бир бал. Чохлуг сифәтләри -чыг, -чик шәкилчиләри васитәсилә дүзәлир: көрпәчик гузу, алчачыг ев. Тә'киди сифәтләр, сифәтин биринчи һечасына (п, м, с) һәрфләриндән бири артырылмагла дүзәлир: апағ, сапсары, бомбош.

Ишарә әвәзликләри (бу, шу, о, һәмин, һаман, ишбу) «ишарәт сифәтләри» ады илә верилир. Әдәби вә ја сај сифәтләринин үч нөвү — әсли, рүтби, тәвзији гејд едилир. Әсли сај сифәтләринә мигдар сајлары, рүтби сај сифәтләринә сыра сајлары, тәвзији сај сифәтләринә исә әсли сај сифәтләринә -әр, -ар; шәр, шар әдатлары артырылмагла дүзәлән бирәр (китаб), икишәр (гәләм) вә с. сөзләри аид едилир.

Мүбһәм сифәтләрә белә бир тә'риф верилир: «Исимләрин әввәлинә кәлүб онлара мүбһәм вә үмуми бир мүәјјәнлик верән кәлмәләрә мүбһәм сифәт дејилир». Мәсәлән, һич кәс, һәр кәс, һанки, һанки бир, башга, дикәр, насыл, өјлә, шејлә.

Сифәт бәһсинин сонунда тәркиби тәвсифидән, дилимиздә олан әрәбчә вә фарсча тәркиби тәвсифиләрдән бәһс едилир. «Исимлә сифәтдән мејдана кәләрәк мүәјјән вә тәк бир шејә дәлаләт едән кәлмә һеј'әтинә тәркиби тәвсифи денир». Азәрбајчан дилиндә сифәт әввәл, мөвсуф (исим) сонра кәлир: узун јол, сүзкүн көзләр, үч китаб. Сонра тәркиби тәфсифи илә изафи тәркиб арасындакы фәргләр көстәрилир.

Сај һаггында, нитг һиссәси кими, ајрыча мә'лумат верилмәјиб. Јалныз «Сифәт» бәһсиндәки әдәди сај сифәтләри бөлмәсиндә верилән мә'луматларла кифајәтләнилиб.

«Зәмир» бәһсиндә зәмир әвәзлик) һаггында ашағыдакы мә'лумат верилмишдир: зәмир исмин әвәзиндә ишләнән кәлмәдир. Зәмирин фаидәси бир чүмлә вә ја ибарәдә ејни исми тәкрар етмәмәкдир. Зәмирләр һансы исмин јерини тутурса, о исмә зәмирин мәрчи дејирләр. Зәмирин беш нөвү көстәрилир: шәхс зәмирләри, ишарәт зәмирләри, мүлки зәмир, рәбт зәмири, мүбһәм зәмир.

Дәрслијин бөјүк бөлмәләриндән бири дә «фе'л» бәһсидир. Бу бөлмәдә фе'л, фе'лин тәсрифи, фе'лин формалары, нөвләри вә с. изаһ едилир. Әввәлчә фе'лә тә'риф верилир: «Заман, шәхс, сиғә, киби мүтәмам фикирләрлә бир һөкмү, бир һалы, бир иши вә ја бир тә'сири билдирән фе'л дејилир». Сонра көстәрилир ки, фе'лләрдә ики һиссә вардыр: маддәји-әслијә вә мүнтәһа. Маддәји-әслијә фе'лин дәјишмәјән һиссәси — чөвһәридир (көк).

Мүнтәһа — шәхс, әдәд, заман, тәрз вә саир шәкилчиләридир. Фе'лләрин шәхсә, кәмијјәтә көрә дәјишмәсиндән данышдыгдан сонра мүәллифләр заманлар һаггында мә'лумат верирләр: заман — ишин һансы анда көрүлдүјүнү билдирмәк үчүн фе'лин алдығы шәкилдир. Фе'лләрдә заманлар бәсит вә мүрәккәб дејә ики гисмә ајрылыр. Тәсрифләриндә фе'л чөвһәри олмајан заманлара бәсит заманлар дејилир. Тәсрифләриндә фе'л чөвһәри булунан заманлара мүрәккәб заманлар дејилир.

Фе'лин формаларындан данышаркән сәккиз формасы көстәрилир:

әмр, ихбар, илтизам, вачуб, шәрт, рәвајәт, салә сиғәләри. Дәрсликдә формалар сиғә ады илә верилмишдир. Фе'лин тәсрифләнмәјән формалары мәсдәрлә, фари сиғәләри (фе'л, сифәт) вә рәбт сиғәләридир (фе'ли бағлама). Фе'лин нөвләри ашағыдакы кими верилир: мә'лум, мәчһул, лазым, мүтәди, мүтавит вә мүшаркәт.

«Зәрф» бәһсиндә зәрфә тәриф верилир: «зәрф, фе'лин вә сифәтин мә'насыны тамамлајан: заман, мәкан, һал, мигдар, сәбәб вә мәгсәд көстәрән кәлмәдир». Сонра исә зәрфин нөвләри ајры-ајрылыгда шәрһ едилир.

«Нида» бәһси чох гысадыр. Бурада мүәллифләр нидаја тә'риф вә мисал вермәклә кифајәтләнмишләр.

«Әдат» бәһсиндә әдата тә'риф верилир вә 23 нөвү көстәрилир: «Јалныз башына бир мә'на ифадә етмәјиб башга кәлмәләрлә бирләшәрәк вә ја чүмләләрин арасына кәтириләрәк бир мә'на анлатан кәлмәләрә әдат денилир». Гошмалар, мүхтәлиф шәкилчиләр, бағлајычылар әдатын нөвләри кими верилмишдир.

«Түркчә сәрф-нәһв» дәрслијинин нәшриндән јетмиш илдән чох кечир. О вахтдан индијә кими үмумтәһсил мәктәбләриндә тәдрисин хүсусијјәтләри, сәвијјәси хејли дәјишмишдир, бунунла әлагәдар олараг даһа мүкәммәл дәрсликләр нәшр олунараг мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир. Бунунла белә, алты нәфәр көркәмли мүәллим вә алимин тәртиб етдикләри бу дәрслик өз тарихи әһәмијјәтини итирмәмишдир.

АТМАЧАЛАР

Иран һөкмдары Надир шаһын [1688—1747] баш вәзири вә тарих јазаны Мирзә Меһдихан бир мүһарибәдән сонра шаһын јанына кәләрәк демишдир:

— Ә'лаһәзрәт, гиблеји-аләмин һүзури-мүбаракинә әрз олсун ки, Иран дөвләтинин һәр бир мүһарибәдә бөјүк гәләбәләр газанан рәшадәтли, шаһаматли, гејрәтли ордусу сон мүһарибә заманы бәхти-накуварын јар олмамасы нәтичәсиндә нечә олмушса..

Шаһ онун сөзүнү кәсиб демишди:

—Мирзә Меһдихан, узунчулуг лазым дејил. Де ки, гошунумузу мәглуб едибләр.

***

Надир шаһ раст кәлдији бир кәндлидән сорушур:

— Де көрүм, Рүстәм күчлү иди, ја мән!

— Рүстәм падшаһлара табе иди, сән исә һеч кимә табе дејилсән!

— Шаһ Аббас әзәмәтли иди, ја мән!

—О, шаһлығы ирс олараг алмышды, сән исә гылынч күчүнә алмысан.

— Де көрүм Аллаһ, бөјүкдүр, ја мән! — дејинчә, кәндли:

— О, көјдә билдијини едир, сән исә јердә. Мәни бу ишә гарышдырмајын,—дејә чаваб верир.

***

Бир күн Напалеон өз китабханасында шкафын јухары көзүндән китаб көтүрмәк истәркән боју чатмамыш вә буну көрән јавәри ирәли кәләрәк демишди:

— Сиз зәһмәт чәкмәјин, мән көтүрәрәм. Мән сиздән учајам.

Напалеон онун сәһвини дүзәлдәрәк демишди:

— Узунам демәк истәјирдин.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ДИАЛЕКТОЛОКИЈАСЫ»

Филолокија елмләри доктору, профессор Елбрус Әзизовун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы» китабы дилчилијимиз үчүн әһәмијјәтли һадисә кими дәјәрләндирилмәлидир. Әсәрдә танышлыг онун узун илләр диалектолокија саһәсиндә апарылан арашдырмаларын, нәзәри үмумиләшдирмәләрин, чидди, дәгиг мүддәаларын, мүһакимәләрин, ајдын, инандырычы тәсдиг вә тәкзибләрин нәтичәси олдуғуну көстәрир. Мүәллифин өзүнүн дә гејд етдији кими, тарихи диалектолокија бир сыра дилләрдә, еләчә дә Азәрбајчан дилиндә ишләнилмәмиш, нәзәријјәси вә методикасы һәлә һазырланмамыш саһәдир. Түрк дилләри үчүн керидә галмыш бу саһәнин илк тәшәббүсчүләри профессор Т. Һачыјев вә һаггында сөз кедән әсәрин мүәллифи Е. Әзизов олмуш, онлар 1976-чы илдә Алматыда кечирилән түрколожи конфрансда «Азәрбајчан дили тарихи диалектолокијасынын тарихи-лингвистик әсаслары» мөвзусунда програм характерли мә'рузә етмишләр. Мәгсәд ајдынлығы илә иш давам етдирилмиш, Е. Әзизов түрк дилләриндән топладығы материаллар вә нәзәри үмумиләшдирмәләр әсасында түркологија үчүн санбаллы әсәр ортаја гојмушдур.

«Азәрбајчан дилинин тарихи диалектолокијасы» әсәри «Кириш» һиссәдән вә 3 фәсилдән ибарәтдир. «Кириш»дә, әсасән, проблемин актуаллығы, бу саһәдә үмуми дилчиликдә вә түркологијада олан фикирләр диггәт мәркәзинә чәкилмәклә дүзкүн нәтичәләр чыхарылыр.

«Азәрбајчан дилинин көкләри» адланан I фәсилдә Азәрбајчан дили тарихинин бә'зи мәсәләләри халгымызын тарихән јерли түрк тајфаларынын формалашмасы зәмининдә изләнир вә совет тарихшүнаслығында Азәрбајчан халгынын вә онун дилинин јерли вә әсасән, көлмә тајфалар, јерли дилләр вә көлмә дилләр әсасында формалашмасы, Азәрбајчан тарихчисинин (И. Әлијев) Азәрбајчан дилинин күја кәтирилмә дил олмасы барәдә јанлыш мөвгеләри X әср әрәб чоғрафијашүнасы Ибн Һөвгәлдән башламыш мүасир тарихчи вә дилчи алимләрдән кәтирилән фикирләрлә, мүәллифин өз гәнаәтләри илә әсассыз сајылыр. Мүәллиф Азәрбајчан халгынын үстүн јерли халг, Азәрбајчан дилинин V-VI әсрләрдән формалашмыш үмумхалг дили олмасыны 24 оғуз тајфасындан 18-нин Азәрбајчанда јерли тәјфа кими әзәли мәскунлуғуну көстәрир, бә'зи алимләрин мүбаһисәјә чәкдији скифләрин (сакларын) дә Азәрбајчан тајфасы олдуғуну әсасландырыр.

Әсәрин II фәслиндә Азәрбајчан дилиндә диалект фәргләринин јаранмасы мәсәләләри арашдырылыр. Бурада диалектләрин инкишафы, тајфа дил хүсусијјәтләринин сахланылмасы (XIII әсрә гәдәр) вә тајфа дил хүсусијјәтләрини итирмәклә шивәләрин мүәјјәнләшмәси (XIII әсрдән сонра) мәрһәләләр үзрә тәһлил деилир. Биринчи мәрһәләдә Азәрбајчан дилиндә тарихән ишләнмиш бир сыра архаизмләрин өзүнү мүасир диалектләрдә сахладығы көстәрилир. Мәсәлән, гејд олунур ки, «**халхал**» сөзү вахтилә Азәрбајчан дилиндә «мал ағылы», «гышлаг» мә'наларында ишләнмиш, гәрб груп шивәләриндә «мал-гара сахламаг үчүн даш вә ја тиканлы чубугларла һәсарланмыш саһә» мә'насында өзүнү бу күнә кими мүһафизә едиб сахламышдыр. Јахуд, «јунд» сөзү шивәләримиздә «ат» мә'насында ишләнир вә бу сөзә биз М. Кашғаринин лүғәтиндә, «Гутадгу билик»дә дә тәсадүф едирик.

Бу јахынларда јаранмасынын 1300 иллијини гејд етдијимиз мөһтәшәм «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын дилинин фонетик вә лексик хүсусијјәтләринин диалектләримизлә мүгајисәсинә әсәрдә даһа чох диггәт јетирилмәси тәгдирәлајигдир. Мүәллифин бурада түрк дилчиси М. Еркинлә шәрик олдуғу вә өзүнүн дә әлавә фактлар кәтирдији белә бир фикирлә таныш олуруг ки, дастанын ән гәдим Дрезден нүсхәсинин дили Азәрбајчан дили, Ватикан нүсхәсинин дили исә османлы дилинә јахын бир дилдир.

Дилчилијимиздә даһа чох мүбаһисәли олан «Гырат» сөзүнә јени мүнасибәт дә марағлы мәсәләләрдәндир. Мүәллиф бунунла әлагәдар М. Тәһмасиб, М. Сејидов кими алимләримизин «гыр» сөзүнүн етимолокијасы илә разылашмајыб, ону Азәрбајчан дилинин изаһлы лүғәтиндә гејд едилән «күл рәнкинә чалан», «түнд-боз рәнк», «чөл, дүзән», түрк дилиндә вә Кашғаридә «кыр» сөзүнүн «ачыг-боз», «боз-буланыг», «тарла», «чөл» мә'налары илә бағлајыр. Фикримизчә, мүәллифин бу мүлаһизәләри илә разылашмаг олар. Әсәрдә диалектләримиздә илкин мә'насыны вә фонетик тәркибини сахлајан **аба** (ана), **ағырламаг** (гијмәтләндирмәк), **ајдыр** (демәк, сөјләмәк), **алчак** (тәвазө'кар, садә), мә'наны сахлајыб фонетик тәркибини дәјишән **азук** (азугә), **арыг** (тәмиз), **бармаг** (вурмаг, кетмәк), **сыгта** (ағлајыб-сытгамаг), илкин мә'насына јахын олан **азакпаи** (адаг), **багда** (бадалаг), **еке** (әкә) кими сөзләрин абидәләрдәки мә'налары илә тутушдурмалар апарылыр.

«Азәрбајчан дилинин диалект бөлүнмәси» әсәрин сонунчу фәслидир. Белә бир бөлкүнү илк дәфә верән Ф. Кечәрлидән сонра башга мүәллифләрин бөлкүләри хүласә едилир, сонунчу (М. Ширәлијев) бөлкүсү (I. Шәрг груп диалектләри. 2. Гәрб груп диалектләри. 3. Шимал груп диалектләри. 4. Чәнуб груп диалектләри) мәгбул сајылмагла јанашы, онун бир голунун (Чәнуб групу) Чәнуби Азәрбајчан диалектләрини там әһатә етмәдији гејд олунур.

«Азәрбајчан дилинин тарихи диалкетолокијасы» әсәринин дәјәри тәкчә онун чидди елми нәтичәләриндә дејил, ејни заманда, филолог алим, мүәллим вә тәләбәләр үчүн фајдалы дәрс вәсаити олмасындадыр.

Улдуз ӘҺМӘДЗАДӘ,
Бинәгәди рајон тәһсил шө'бәсинин методисти.

ЈЕНИ СӨЗЛӘР ЛҮҒӘТИ

Баррел — чохмә'налы инкилис сөзүдүр. Бир мә'насы «чәлләк», икинчи мә'насы «мајеләрин өлчү ваһиди» демәкдир.

Бартер — инкилис сөзүдүр, тәрәфләр үчүн мүнасиб олан «мал мүбадиләси» демәкдир.

Вето — латын сөзүдүр, «гадаған етмә» вә ја «дајандырма» демәкдир.

Депортасија — латын сөзү олуб, «мәчбури чыхарылма» демәкдир.

Инвестисија — латын сөзүдүр, «инвестире» сөзүндән көтүрүлүб, һәрфи мә'насы «узунмүддәтли капитал гојулушу» демәкдир.

Карантин — франсыз сөзү олуб, «40 күн» демәкдир.

Конфликт — латын дилиндәки «конфликтус» сөзүндән көтүрүлүб, «тоггушма», «ихтилаф», јахуд «зиддијјәт» демәкдир.

Коррупсија — латын сөзү олуб «рүшвәтхорлуг» демәкдир.

Кредит — латын дилиндә «инанмаг», «е'тибар етмәк» вә ја «борч вермәк» анламындадыр.

Кеносид — јунан сөзүдүр, «нәсли мәһв етмә», «нәсли јер үзүндән силмә» демәкдир.

Пикет — франсыз сөзү олуб, «кичик дәстә», јахуд «тә'тил едән груп» демәкдир.

Полемика — јунан сөзүдүр, «ишкүзар мүбаһисә» демәкдир.

Презентасија — латын сөзү олуб, «тәгдиметмә» демәкдир.

Тендер — чохмә'налы инкилис сөзүдүр. Игтисади термин кими «рәсми тәклиф» демәкдир.

Ултиматум — латын сөзүдүр, «сонунчу хәбәрдарлыг» демәкдир.

Һуманизм — латын сөзү олуб, «инсанпәрвәрлик» демәкдир.

ОРТА УМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

XI СИНИФ (102 саат)

IРҮБ (24 саат)

1—2-чи дәрсләр. Кириш.

Әдәбијјатда ирс вә варислик мәсәләсинә мүнасибәт билдирилир. «Совет әдәбијјаты» анлајышы, онун објектив вә мәһдуд чәһәтләри изаһ едилир.

3—4-чү дәрсләр. 20—30-чу илләрдә әдәбијјат, мәдәнијјәт саһәсиндә идеоложи истигамәтләр. Әдәбијјатда демократик ән'әнәләрин давамы.

Бу дөврдә әдәбијјатын өз милли инкишафынын јени бир мәрһәләсинә јүксәлә билмәси вә јеткин, инкишаф етмиш бир әдәбијјата чеврилмәси, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, Н. Вәзиров, С. С. Ахундов, Ч. Чаббарлы, Ү. Һачыбәјов, М. Ә. Рәсулзадә кими сәнәткарларын јарадычылыглары илә реализмин даһа да дәринләшмәси, јазычыларын јарадычылығына, әсәрләринә рәсми даирәләрин идеоложи-сијаси мүнасибәти шакирдләрә изаһ едилир.

Ч. Мәммәдгулузадә XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында «Молла Нәсрәддин» сатирик журналынын вә әдәби мәктәбинин баниси кими тәһлил олунур, әдәби фәалијјәти, журналистлији илә бағлы фикирләр, фелјетон жанрына мүнасибәт ајдынлашдырылыр, әсәрләри шәрһ олунур.

Бу илләрдә Азәрбајчандакы ичтимаи-әдәби просесә әдәби тәнгидин гаршылыглы әлагәләри һаггында фикирләрә кениш јер верилир.

5—6—7-чи дәрсләр. Репрессијанын әдәбијјата вә мә'нәвијјата вурдуғу зәрбә. Репрессијанын гурбаны олмуш јазычыларымыз: Сејид Һүсејн, Һүсејн Чавид, Һачы Кәрим Санылы, Гафур Гантәмир, Бөјүкаға Талыблы, Тағы Шаһбази Симург, Әһмәд Чавад, Микајыл Мүшфиг.

30-чу илләрдә һәјатыны тәмәннасыз хидмәтә һәср едән Һ. Чавид, С. Һүсејн, Ә. Чавад, Микајыл Мүшфиг, Ј. В. Чәмәнзәминли вә с. кими надир шәхсијјәтләрин зиндана атылмасы фикирләри һаггында кениш сөһбәтләр апарылыр, репрессијанын гурбаны олмуш сәнәткарларын јарадычылығындан сөһбәт ачылыр, зијалылара гаршы амансыз чәза тәдбирләринин көрүлмәсинин башлыча сәбәбләри ачылыр.

8—9—10-чу дәрсләр. Чәфәр Чаббарлынын һәјаты, јарадычылығы.

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын ән көркәмли классикләриндән олан Ч. Чаббарлы һаггында мә'лумат верилир. Онун әдәбијјата, ше'рә һәвәсиндән сөз ачылыр. А. Шаиг вә С. С. Ахундовун мүәллим кими Чәфәрә олан тә'сири шәрһ едилир. Ч. Чаббарлынын илк јарадычылыг фәалијјәтинә нәзәр салыныр, театрла бағлылығы, Азәрбајчан вә ССРИ Јазычылар гурултајларында иштиракы барәдә данышылыр. Онун чохчәһәтли, зәнкин әдәби ирси тәһлил олунур.

11—12—13-чү дәрсләр. «Огтај Елоғлу» әсәринин мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: драматик нөв вә конфликт һаггында мә'луматын дәринләшдирилмәси. Образын дили.

Ч. Чаббарлынын уғурлу әсәрләриндән сајылан «Огтај Елоғлу»нун мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Милли зијалы образынын бир сыра мүһүм тарихи хүсусијјәтләрини өзүндә әкс етдирән бу әсәрдә Огтај образына мүнасибәт билдирилир. Онун гаршысына гојдуғу вәзифәләрин һәјата кечмәси үчүн мүбаризә апармасыны мүәллим өн плана чәкир, милли театр јаратмаг вә инкишаф етдирмәк Огтајын ән үмдә арзусу кими шәрһ олунур. Бу әсәр милли драматуркијанын чох көзәл вә мүкәммәл нүмунәси кими дәриндән тәһлил едилир.

Драматик нөв вә конфликт һаггында биликләр дәринләшдирилир.

14—15—16-чы дәрсләр. Һүсејн Чавидин һәјаты, јарадычылығы, Ше'рләриндә вә драм әсәрләриндә милли мә'нәви проблемләрин инкишафы. Һ. Чавид әдәбијјатымызда романтизмин көркәмли нүмајәндәси кими.

Һ. Чавид Азәрбајчанда мәнзум фачиә жанрынын әсасыны гојан бир шаир-драматург кими шакирдләрә тәгдим едилир. Моллахана тәһсили алмасы, Сә'динин, Һафизин әсәрләриндән гидаланмасы, ше'рә, сәнәтә сөнмәз мәһәббәти, М. Сидгинин ачдығы јени үсуллу «Мәктәби-тәрбијәјә дахил олмасы, Чәнуби Азәрбајчанда јашамасы вә тәһсилини давам етдирмәси, Түркијәдә, Истанбул Университетиндә тәһсил алмасы, Нахчыванда вә Тифлисдә мүәллимлик етмәси илә бағлы фикирләр шакирдләрә чатдырылыр. Һ. Чавидин «халг дүшмәни» кими Сибирә сүркүн едилмәсинин сәбәби мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир.

Азәрбајчан әдәбијјатында романтизм чәрәјанынын бәргәрар олмасында Һ. Чавидин хидмәтләриндән сөһбәт ачылыр. «Күлчин» тәхәллүсү илә азәрбајчанча вә фарсча ше'рләр јазмасы, гәзәлләриндә гојдуғу проблемләр ајдынлашдырылыр.

17—18—19—20-чи дәрсләр. «Иблис» фачиәсинин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: мәнзум драм һаггында.

Империалист сијасәтинә вә мүстәмләкәчилијә гаршы гүввәтли е'тиразын бәдии ифадәси олан Һ. Чавидин драматуркијасы һаггында мә'лумат верилир. Азәрбајчан мәнзум фачиәси тарихиндә мүстәсна ролу олан «Иблис» әсәри үзәриндә иш апарылыр. Ган дәрјасында боғулан, һәјатын зиддијјәтләри ичәрисиндә чашыб галан инсанлығын фачиәси кими верилән бу әсәрдә Хејир вә Шәр гүввәләрин гаршылашдырылмасына диггәт јетирилир. Образлар — Иблис, Ариф, Елхан, Рә'на—тәһлил едилир. «Иблис» фачиәсинин үмумбәшәри әхлаги проблемләрин гојулушуна диггәт јетирилир. Фачиәнин бәдии хүсусијјәтләри шәрһ олунур. Мәнзум драм һаггында әтрафлы изаһ апарылыр.

21—22-чи дәрсләр. Јохлама инша:

1. Ч. Чаббарлынын милли драматуркијанын инкишафында ролу.
2. Ч. Чаббарлынын «Огтај Елоғлу» әсәриндә Огтајын милли театры јаратмаг вә инкишаф етдирмәк арзулары.
3. Гәһрәманлар өлмүрләр.

Инша јазыда јарадычылыг фәалијјәтинин зирвәси сајылан Ч. Чаббарлынын драматуркијасына нәзәр салыныр, онун инкишаф хәтти әсас көтүрүлүр. «Огтај Елоғлу» әсәриндә Огтај вә Фирәнкиз образларына мүнасибәт билдирилир вә тәһлил едилир.

23-чү дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр дәринләшдирилир.

24-чү дәрс. Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмишләр тәкрар едиләрәк үмумиләшмә апарылыр.

II РҮБ (22 саат)

1—2-чи дәрсләр. Ј. В. Чәмәнзәминлинин һәјаты, јарадычылығы.

Көзәл тарихи романлар мүәллифи олан Јусиф Вәзирин һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Тәһсиллә бағлы анлар — Бакы реални мәктәбиндә охумасы Дашкәнд кимназијасында, Кијев Университетиндә тәһсил алмасы, јумористик, сатирик јазылары илә мәтбуатда чыхышы, «Сәрсәм» имзасы илә чап олунмасы, Түркијә сәфири ишләмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Ј. В. Чәмәнзәминлинин сүркүн һәјатынын үзүнтүлү анларындан вә өлүмүндән дә сөһбәт ачылыр. Онун јарадычылығынын јығчам сәчијјәси верилир. Әдәби-елми фәалијјәти, халг һәјатынын тәсвири ишыландырылыр.

3—4—5—6-чы дәрсләр, Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романынын мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: тарихи роман.

«Ган ичиндә» романынын нәшрә һазырланмасы илә бағлы фикирләр мүәллим тәрәфиндән шәрһ олунараг шакирдләрә чатдырылыр. XVIII

(Әввәли журналымызын 1999-чу ил 1, 2, 3, 4 вә 2000-чи ил 1 вә 2-чи сајларында).

әсрдә халгымызын һәјатында баш верән тарихи һадисәләр, Гарабағ ханлығы, онун ичтимаи-сијаси вәзијјәти вә мәдәни һәјаты, милли варлығы, етик хүсусијјәтләри илә бағлы мәсәләләр, Гарабағ ханлығынын өз мүстәгиллијини горумаға чалышмасы кениш изаһ олунур.

Романда ајры-ајры тарихи шәхсијјәтләр тәһлил едилир, һадисәләрин мәркәзиндә дуран көркәмли дөвләт хадими М. П. Вагифин һәссас шаир гәлбинин дөјүнтүләри әсәрдә кәтирилән парчаларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Ибраһим хан сурәти дә тәһлил едилир. Тарихи роман һаггында мә'лумат верилир.

7—8-чи дәрсләр. Микајыл Мүшфигин һәјаты вә јарадычылығы.

Көркәмли Азәрбајчан шаири Микајыл Мүшфиг һаггында мә'лумат верилир. Фәрәһсиз, әзаб вә изтирабларла долу ушаглыг һәјаты мәктәбдә, Педагожи Институтда тәһсил алдығы илләр, илк ше'рләри, тәрчүмәләри, «халг дүшмәни» кими һәбс олунмасы, өлүм һөкмүнүн чыхарылмасы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

М. Мүшфигин зәнкин поетик ирси, мәһсулдар јарадычылыг фәалијјәти, Мүшфиг лирикасынын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри дә мүәллим тәрәфиндән нүмунәләрлә шәрһ едилир.

9-чу дәрс. «Јенә о бағ олајды» ше'ринин охусу вә тәһлили. Әдәбијјат нәзәријјәси: лирик ше'р һаггында мә'лумат.

Мүшфиг лирикасынын камил нүмунәләриндән бири олан «Јенә о бағ олајды» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил едилир, мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил олунур. Саф мәһәббәт мөвзусунда јазылса да, ичтимаи һиссләрә дә мүһүм јер верилдији шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Лирик ше'р һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

10-чу дәрс. Алмаз Илдырымын һәјаты вә јарадычылығы.

Мүһачирәт әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан А. Илдырымын һәјаты һаггында шакирдләрә јығчам мә'лумат верилир. Ибтидаи тәһсили, кимназијаны битирмәси, университетин Шәрг факултәсинә дахил олмасы, «тачир оғлу» ады илә университетдән харич едилмәси, јарадычылығына олан амансыз зәрбәләрә мә'руз галмасы, Дағыстана, Түркмәнистана сүркүн едилмәси, Иранда һәбси вә чәтин һәјат тәрзи ардычыллыгла мүәллим тәрәфиндән әтрафлы изаһ едилир.

Јурд-јувасындан дидәркин дүшмүш, гүрбәтә кетмәјә мәчбур олмуш А. Илдырым јарадычылығына диггәт јетирилир.

11—12-чи дәрсләр. А. Илдырымын «Гара дастан» әсәринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Ше'р ифадәли охунур. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. «Гара дастан» ше'риндә үмумиләшдирилмиш түркчүлүк, түрк халгынын талеји мәсәләси илә әлагәдар фикир вә дујғулара мүнасибәт билдирилир. Бу ше'рдә әксини тапмыш фачиәләрә мүнасибәтдә лирик гәһрәманын мөвгејини мүәллим мүәјјән деталларла шәрһ едир «Ағла шаир, ағла јурдун дағылмыш» мисраларында сәнәткарын дәрди ајдынлашдырылыр

13—14—15-чи дәрсләр 40—50-чи илләрдә әдәбијјат. Мүһарибә илләриндә вә мүһарибәдән сонракы илләрдә јаранан әдәбијјат.

Мүһарибә дөвру поезијасында лириканын инсан руһуна тә'сири ајдынлашдырылыр. Мүәллим бу дөврдә С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, Осман Сарывәлли, Ордубади, С. Раһимов, М. Чәлал, Меһди Һүсејнин вә башгаларынын вәтән өвладларыны сәдагәтлә вуруша чағырышы кими сәсләнән әсәрләри һаггында информасија верир, мүһарибә мөвзусу, халгын мүһарибәләрдә иштиракы, даванын төрәтдији фачиәләр вә бүтүн бунларын ин'икасынын мүһарибәдән сонра јаранан дикәр әсәрләрдә өзүнү көстәрмәси вә 40—50-чи илләр әдәбијјатынын ән сәчијјәви хүсусијјәтләри тәһлил едилир.

16—17—18-чи дәрсләр. Сәмәд Вурғунун һәјаты вә јарадычылығы, «Ајкүн» поемасынын мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Мәнзум поема һаггында.

Милли поезијанын новатор кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсиндә Сәмәд Вурғунун бөјүк ролу гејд олунур. Ел ашыглары мүһитиндә бөјүдүјү, тәһсил илләри, Газах семинаријасы, мүәллимлик етмәси, Москва Университетиндә тәһсилини јарымчыг гојмасы, Азәрбајчан Педагожи Институтунда тәһсилини баша вурмасы, ичтимаи һәјатда фәал иштиракы, тәрчүмәләри, драматуркијаја һәвәс көстәрмәси, илк дәфә Халг шаири фәхри ады верилмәси вә вәфаты һаггында мүәллим мүфәссәл мә'лумат верир.

С. Вурғунун лирика илә јарадычылығa башламасы, уғурсуз мәһәббәт мөвзуларында ше'р јазмасы, доғма Азәрбајчанымызы тәрәннүм етмәси өн плана чәкилир.

«Ајкүн» поемасынын мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Ајкүнүн сәнәткар кими јетишмәси, аилә мүнасибәтләри, Әмирханын сәһвләри, бу сәһвләрдән хиласы ачыглығы илә мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир. Гәһрәманларынын аилә чәрчивәсиндә тәсвирини, аиләдә мәһәббәтин ролуну мүәллим әсәрдән көтирилән нүмунәләрлә изаһ едир. Әмирханын дахили аләми ачылыр, Ајкүнә олан мүнасибәти, әр-арвад арасында мүнасибәтләрин кәскинләшмәсинин сәбәбләри ајдынлашдырылыр, фәргли тәрәфләри үзә чыхарылыр.

Мәнзум роман һаггында мә'лумат верилир.

19—20-чи дәрсләр. Јохлама инша:

1. Ј. В. Чәмәнзәминлинин «Ган ичиндә» романында Вагиф сурәти.
2. С. Вурғунун «Ајкүн» поемасында аилә мүнасибәтләринин реал тәсвири.
3. Онлар Вәтән уғрунда вурушмушлар.

Әсәрдә тәдбирли дөвләт адамы кими Вагиф образына мүнасибәт билдирилир, онун көзәлләрә һәср етдији инчә руһлу шух ше'рләрин мүәллифи олдуғу шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Нәһајәт, вәзир кими фәалијјәтинә нәзәр салыныр. Вагифин вәзифә дүшкүнләринин өз мәгсәдинә чатмасы үчүн истифадә етдикләри чиркин васитәләри көрмәси вә онлара нифрәти өн плана чәкилир.

«Ајкүн» поемасында шакирдләр әсас диггәти аилә мүнасибәтләринә, Ајкүн илә Әмирханын бир-бирләринә олан мәһәббәтинә јөнәлдир, Ајкүнүн охумаг арзулары, Әмирханын әркөјүн һәрәкәтләри, онларын уғурсуз мәһәббәтләри дә инша јазыда ишыгландырылыр.

21-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндәки верилмиш биликләр дәринләшдирилир.

22-чи дәрс. Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмишләр тәкрар едиләрәк үмумиләшдирилир.

III РҮБ (33 саат) XI sinif II yarimil

1—2—3—4-чү дәрсләр. Сәмәд Вурғунун «Вагиф» драмынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси. Мәнзум драм һаггында.

«Вагиф» драмынын мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Әсәрин Азәрбајчан шаири вә дөвләт хадими М. П. Вагифин һәјатына, сәнәткар кими фәалијјәтинә һәср олундуғу шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Һадисәләрин XVIII әсрдә Гарабағда чәрәјан етдији, Иран һөкмдары Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын ишғалчы ордуларынын Гарабаға һүчуму ајдынлашдырылыр. Мүәллифин тарихи һадисәләрдән нечә истифадә етдији, әсәрин башлыча идејасы, сүжет мәтнинин ајдынлашдырылмасы өн плана чәкилир. Вагифлә Видадинин охшар вә фәргли хүсусијјәтләри сәчијјәләндирлир, Гачарын гәсбкар вә јыртычы тәбиәти мүәллим тәрәфиндән ачылыр. «Вагиф—халгын дүшүнән бејни, Елдар исә халгын вуран әлидир!» фикри ајдынлашдырылыр.

«Вагиф» драмынын С. Вурғун јарадычылығында вә Азәрбајчан театры тарихиндә әһәмијјәти изаһ олунур.

5—6-чы дәрсләр. Сүлејман Рүстәмин һәјаты вә јарадычылығы. «Тәбризим» ше'ринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

Азәрбајчан поезијасынын инкишафында мисилсиз хидмәтләри олан көркәмли шаир С. Рүстәмин һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Мәктәб илләриндә ше'р јаздығы «Гызыл гәләмләр» иттифагынын мәс'ул катиби кими фәалијјәти, Москва Университетиндә тәһсили, јаздығы әсәрләринин гыса хүласәси һаггында изаһ верилир.

Јарадычылығы тәһлил едиләрәк Ҹәнуб мөвзусундан олан «Тәбризим» ше'ринин ифадәли охусу үзәриндә иш апарылыр вә тәһлил олунур. Тәбризин симасында Азәрбајҹан халғынын бөјүк бир һиссәсини, онун кечмишини, һазырыны, ҝәләҹәјини тәсәввүр едән, гардаш вә бачыларын ајрылыг дәрдини, говушмаг һәсрәтини дујан бир шаирин һисс-һәјәҹанлары шакирдләрә чатдырылыр. Тәбризә олан мәһәббәти ше'рдән ҝәтирилән нүмунәләрлә шәрһ едилир.

7—8-ҹи дәрсләр. «Ана вә почталјон» әсәринин охусу вә тәһлили үзрә иш.

«Ана вә почталјон» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Әсәрдә садә инсанын мә'нәви ҝөзәллијинин чох ҹанлы, тәбии, тә'сирли бир шәкилдә верилмәси шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Әсәрдә ҹәбһәдәки оғлунун интизарыны чәкән ана образы үзәриндә тәһлил апарылыр. Ананын почталјона олан мүнасибәти ајдынлашдырылыр. «Ананын һаггы вардыр, ҝениш дүнја оғулсуз, онун гәлбинә дардыр...» фикри мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир.

Әдәбијјат нәзәријјәсиндә портрет һаггында мә'лумат верилир.

9—10-ҹу дәрсләр. Сүлејман Рәһимовун һәјат вә јарадычылығы.

Чохшахәли романлар мүәллифи кими мәшһур олан С. Рәһимовун һәјаты һаггында јығҹам мә'лумат верилир. Шушадакы педагожи курсу битирмәси, Лачын вә Губадлыда мүәллимлик етмәси, али тәһсил алмаг үчүн Бакы Дөвләт Университетинә гәбул олунмасы шакирдләрә чатдырылыр. Јарадычылығына нәзәр салыныр. Романлары («Шамо», «Сачлы», повестләри «Медалјон», «Меһман») үзәриндә фикир вә мүлаһизәләр сөјләнилир.

11—12—13-ҹү дәрсләр. «Меһман» повестинин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Нәср әсәри олан «Меһман» повестинин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Мөвзусу ҹәмијјәтин мә'нәви әхлаги сафлығы уғрунда әдлијјә органларынын мүбаризәсиндән ҝөтүрүлмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Образлар—Университетин һүгугшүнас професору Мәликзадә, тәдрис һиссә мүдири Мәликә ханым, Муртузов, Зәрринтаҹ, Мәммәдхан, Шәһла ханым, Зүлејха образларынын һәр биринә ајрылыгда мүнасибәт билдирилиб тәһлил едилир.

Меһман сурәтинин мүсбәт кејфијјәтләри вә мәһдуд ҹәһәтләри ајдынлашдырылыр. Әсәрин тәрбијәви әһәмијјәти ҝөстәрилир.

14—15-ҹи дәрсләр. Мүһарибәдән сонракы дөврдә Азәрбајҹан әдәбијјатынын инкишаф хүсусијјәтләри.

Ҹәнуби Азәрбајҹанда баш верән ингилаби һадисәләрин әдибләрин јарадычылығына тә'сири ҝөстәрилир. Демократик ҝөрүшлү адамларын мүһаҹирәт һәјатына мүраҹиәт едилир. Балаш Азәроғлу, Әли Тудә, Мәдинә Ҝүлҝүн, Һөкүмә Биллури поезијасынын спесифик хүсусијјәтләри, онларын јарадычылығында Вәтән һәсрәти, милли-мә'нәвијјатымыза гајыдышын поезијаларында әкс олунмасы, Вәтән торпаглары уғрунда гәһрәманлыгла шәһид оланларын образынын Ҹәнуби Азәрбајҹан шаирләринин ше'рләриндә әкс олунмасы нүмунәләр әсасында шәрһ едилир.

16—17-ҹи дәрсләр. Мәһәммәдһүсејн Шәһријарын һәјаты вә јарадычылығы.

Азәрбајҹан вә Иран әдәбијјатынын фәхри Шәһријарын һәјаты илә бағлы фикирләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Зијалы аиләсиндә бөјүјән Шәһријарын тәһсил илләри, атасы Һачы Мираға Хошкинабынын онун охумасына нәзарәти, С. Ә. Ширванинин гәзәлләриндән фајдаланмасы, илк мәдрәсә тәһсилинә Тәбриздә башламасы, 1922-ҹи илдә Теһран Университетинин тибб факүлтәсинә гәбул олунмасы, 20-ҹи илдән артыг исте'дадлы шаир кими танынмасы, севҝилисинә говуша билмәмәси, нәһајәт Әзизә ханымла аилә һәјаты гурмасы, сонракы һәјат тәрзи һаггында шакирдләрә ҝениш мә'лумат верилир.

Јарадычылығы, алдығы тәһсилә ујғун әсәрләринин чохусунун фарс дилиндә јазмасы фикри ајдынлашдырылыр. Әсәрләриндә иҹтимаи мотивләрә, доғма ана дилиндә јаздығы әсәрләрә мүнасибәт билдирилир. Шәһријар ирсинин мәнсуб олдуғу халг үчүн, Азәрбајҹан үчүн әһәмијјәти шәрһ олунур.

18—19—20-ҹи дәрсләр. «Һејдәрбабаја салам» ше'ринин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Һејдәрбабаја салам» ше'ринин ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Илләрдән бәри вәтәниндән, елиндән ајры дүшмүш Шәһријарын һисс, һәјәҹаны, үрәјиндә ҝездирдији мәтләбләр ше'рдән ҝәтирилән нүмунәләр васитәсилә шакирдләрә чатдырылыр. Һејдәрбаба дағына мәһз нә үчүн мүраҹиәт етмәсинин сәбәбләри ајдынлашдырылыр. Бәндләрин бөлҝүсү, гафијәси һаггында фикир сөјләнилир. Камил бир әсәр кими поеманын вәһдәтини тә'мин едән бәндләр мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир. Инсанларын тәкрарсыз мә'нәви аләми, ел-обанын тој-бајрамы, дәрдли ҝүнләри, халг һәјатынын тәсвири, сәҹијјәви хүсусијјәтләри мүәллим тәрәфиндән шәрһ олунур.

«Һејдәрбабаја салам» поемасынын Бакыда там һалда нәшри, мави екранда ҝөрүнмәси, радио далғаларында сәсләнмәси, Шәһријар ирсинин Бакыда арашдырылмасы, өјрәнилмәси вә әһәмијјәти һаггында да мүәллим шакирдләрә мә'лумат верир.

21—22—23-ҹү дәрсләр. Әдәбијјатда јени мәрһәлә. Јени сосиал-әдәби амилләр. Шәхсијјәтә пәрәстиш дөврүнүн фаҹиәләри.

Чох мүһүм вә хүсуси бир мәрһәлә тәшкил едән 60—70-ҹи илләр әдәбијјаты һаггында мүәллим мә'лумат верир. Бу илләрдә јаранмыш әсәрләр, сәнәткарларын јарадычылығы мәзмун, характер бахымындан тәһлил едилир.

Шәхсијјәтә пәрәстишин совет ҹәмијјәтинә, совет гурулушуна вурдуғу зијанлар, совет ҹәмијјәтинин тарихиндәки һагсызлыглар, инсана гаршы дөзүлмәз рәфтар, 1987-ҹи ил вә ондан сонракы репрессијалар һаггында шакирдләрә изаһ верилир. Бүтүн бу аҹы, фаҹиәви керчәкликләрин әдәбијјатда ин'икасы бахымындан тәһлили апарылыр.

М. Ибраһимов, Р. Рза, И. Һүсејнов, Б. Бајрамов, И. Шыхлы, Б. Ваһабзадә, И. Әфәндијев, М. Һүсејн, Н. Хәзри јарадычылығына нәзәр салыныр, тәһлил едилир.

24—25-ҹи дәрсләр. 60-ҹы илләрин әдәби нәсли: И. Һүсејнов, Ә. Кәрим, Х. Рза, Габил, Ә. Ҝүрчајлы, Н. Һәсәнзадә вә с.

Дөврүн мүһүм әламәти олан әдәбијјатымызда јени бир јазычылар нәслинин фәалијјәтә башламасы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Әдәбијјатымызда исте'дадларын икинҹи нәслинин мүһарибәдән сонра формалашмасы ајдынлашдырылыр. И. Һүсејнов, Ә. Кәрим, Х. Рза, Габил, Ә. Ҝүрчајлы, Н. Һәсәнзадә өз әсәрләриндә әввәлки әдәби просесин, ән јахшы ән'әнәләри илә танышлығы ајдынлашдырылыр. Онларын әсәрләринә — јарадычылығына мүраҹиәт едәрәк мүәллим үмумиләшдирмә апарыр, онларын јарадычылыг ахтарышлары вә наилијјәтләри шәрһ едилир.

26—27-ҹи дәрсләр. Јохлама инша:

1. С. Вурғунун «Вагиф» драмында Вагиф вә Гаҹар сурәтләринин тәһлили.
2. С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәринин тәһлили.
3. С. Рәһимовун «Меһман» әсәриндә Меһман образы.

28—29-ҹу дәрсләр. Рәсул Рзанын һәјаты, јарадычылығы.

Р. Рза поезијада новатор шаир кими тәгдим едиләрәк һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Р. Рзанын илк тәһсилини Ҝөјчајда, даһа сонра Тифлисдә давам етдирмәси, «Ҝәнҹ ишчи» гәзетиндә ишләмәси, јазычыларла сых әлагәси, Елми-Тәдгигат Институтунда ишләмәси, Москва тәһсилини давам етдирмәси, ҹәбһәјә ҝетмәси, 60-ҹы илләрдә илк Азәрбајҹан Енсиклопедијасынын илк баш редактору кими фәалијјәти, халг шаири адыны алмасы әтрафлы шәкилдә шәрһ едилир.

Онун 20-ҹи илләрин сонунда јарадычылыг аләминә ҝәлмәси вә јаздығы ше'рләринин дәрҹи, 30—40-ҹы илләр Р. Рза поезијасында сијаси лириканын үстүнлүјү, ҝүҹлүлүјү тәһлил едилир, мүһарибә дөврү поезијасына әсәрләриндән ҝәтирилән нүмунәләрлә мүнасибәт билдирилир. Бүтүнлүкдә јарадычылығы тәһлил едилир.

31—32-ҹи дәрсләр. «Гызылҝүл олмајајды» поемасынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Гызылҝүл олмајајды» поемасынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр.

Ше'рин репрессијанын гурбаны олмуш Микајыл Мүшфигә, онун һәјатына һәср олунмасы мүәллим тәрәфиндән шәрһ едилир. Инсанын, шәхсијјәтин талеји, мүбаризәси васитәсилә 30-чу илләр чәмијјәтинин фачиәләри ајдынлашдырылыр. Мүәллим поемада Р. Рзанын М. Мүшфиглә кечирдикләри күнләри о заманкы әдәби мүһити, јарадычылыг ахтарышларыны өн плана чәкәрәк кениш тәһлил апарыр.

33—34-чү дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр дәринләшдириләрәк системә салыныр вә рүб әрзиндә кечилмишләр тәкрар олунур.

IV РҮБ (23 саат)

1—2-чи дәрсләр. Меһди Һүсејнин һәјаты вә јарадычылығы.

М. Һүсејнин һәјаты һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Меһдинин тәһсил илләри, сәнәткарларын әсәрләрини мүталиә етмәси, Бакыја көчмәси вә тәһсилини бурада давам етдирмәси вә бу дөврдә илк һекајәләрини јазмасы вә дикәр әсәрләри һаггында шакирдләрә изаһ верилир. Мүхтәлиф илләрдә Јазычылар Иттифагынын катиби вә сәдри кими фәалијјәти дә ајдынлашдырылыр.

М. Һүсејнин јарадычылығына нәзәр салыныр. Јазычы гәләминин пүхтәләшдији дөврдә јаранмыш әсәрләринә «Тәрлан» романы, «Кин» повестинә мүрачиәт едилир, дикәр әсәрләри үзәриндә тәһлил апарылыр.

3—4—5-чи дәрсләр. «Јералты чајлар дәнизә ахыр» романынын мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: епик нөв.

Романын мөвзусу вә идејасы һаггында јығчам мә'лумат верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Романын ады илә бағлы фикирләр ајдынлашдырылыр. Јазычынын нәзәрдә тутдуғу рәмзи мә'на ачылыр. Инсанын һәјат һадисәләринә мүнасибәти билдирилир.

Сәмирәнин горхмазлығы, дөнмәзлији, мубаризлији өн плана чәкилир. Мәшғәтләрә сон гојулмасы фикри илә јашајан Сәмирәнин гадынлыг вүгарыны, аналыг шәрәфини горујуб сахламасы әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында тәһлил едилир.

Чејран ханым образына мүнасибәт билдирилир, тәһлил едилир. Епик нөв һаггында мә'лумат дәринләшдирилир.

6—7-чи дәрсләр. Илјас Әфәндијевин һәјат вә јарадычылығы.

И. Әфәндијевин һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Онун дил-әдәбијјат мүәллими ишләмәси, тәһсил илләри, илк һекајәләрини јазмасы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

Јарадычылығында драматуркијанын үстүнлүјү, театрын репертуарындакы әсәрләринин сајы е'тибарилә дикәр драматурглар арасында биринчи јери тутмасы, мүасир керчәклији әкс етдирән әсәрләри шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

8—9—10-чу дәрсләр. «Хуршудбану Натәван» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр? Натәванын хан гызы олмасы, «Мәчлиси-үнс» адлы шаирләр мәчлисинә башчылыг етмәси, Шушаја су чәкдирмәси һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир, шаирин әсәрләриндәки гәм-кәдәр һиссинин оғлунун өлүмү илә бағлы олмасы, Азәрбајчан гадынынын ичтимаи-сијаси һәјатда ојнадығы рол шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

11—12-чи дәрсләр. Ернест Һеменгуејин һәјаты вә јарадычылығы.

Ернестин чәтин һәјат тәрзи, әсәрләрини чап етдирә билмәмәси, аиләнин күзәранынын чәтинләшмәси, Парисә көчмәси, Франса, Италија, Испанијаны пијада, велосипедлә кәзмәси, хизәк идманы илә мәшғул олмасы, даһа сонра Парисдә һекајә вә ше'рләрини чап етдирмәси, онларын чапынын она шөһрәт кәтирмәси шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Јарадычылығында Нобел мүкафатына лајиг көрүлән «Гоча вә дәниз» повестини нәшр етдирмәси һаггында мә'лумат верилир. Мәшһур јазычы кими әсәрләри тәһлил едилир.

13—14-чү дәрсләр. «Гоча вә дәниз» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Тәһлил апарыларағ әсәрә мүнасибәт билдирилир. «Гоча вә дәниз» повестиндә гочаман бир балыгчынын тимсалында инсан ирадәсинин, инсанын мә'нәви гүввәләринин јенилмәзлијини әкс етдирән деталлар, ән кәркин епизодлар шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Пјесин бәдии хүсусијјәтләри көстәрилир. Е. Һеменгуејин јарадычылығында әдаләтсиз, ишғалчы мүһарибәләрә, онлары төрәдәнләрә нифрәт мотивләри ајдынлашдырылыр.

15—16-чы дәрсләр. Јохлама инша:

1. Р. Рзанын «Гызылкүл олмајајды» поемасынын тәһлили.
2. И. Әфәндијевин «Хуршидбану Натәван» әсәриндә Натәван образынын тәһлили.
3. Гәһрәманлар өлмүрләр.

17—18-чи дәрсләр. Чинкиз Ајтматовун һәјат вә јарадычылығы.

Чинкиз Ајтматовун һәјаты һаггында мә'лумат верилир. Доғма дилинә, ән'әнәсинә, зәнкин фолклоруна дәрин бәләдлији, чәтин, ағыр мүһарибә илләриндә Ајтматовун бир мүддәт мәктәби тәрк етмәси, әмәк фәалијјәтинә башламасы, әсәрләринин Москва мәтбуатында дәрч олунмасы, «Чәмилә» әсәринин јарадычылығында она шөһрәт кәтирмәси шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

19—20-чи дәрсләр. «Әсрә бәрабәр күн» әсәринин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Әсәрдә Једикејин вәтәнпәрвәрлији, «Ана-Бејит» гәбристанлығынын космоса учуш мејданына чеврилмәси ону нараһат едир. Једикејин гәбристанлыға тарихи абидә кими бахмасы, шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. «Сары Өзәк» әфсанәси васитәсилә мүәллиф Совет чәмијјәтинин инсанларын манғуртлашдырма сијасәтини тәнгид етмәси өн плана чәкилир.

Ч. Ајтматовун бүтүн әсәрләриндә чәмијјәтин сосиал-мә'нәви бәлаларынын әкси шакирдләрин нәзәр диггәтинә чатдырылыр.

21—22-чи дәрсләр. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы.

23-чү дәрс. Рүб әрзиндә кечилмишләрин тәкрары.

Бөлкүнү педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ вә педагожи елмләр намизәди А. БӘКИРОВА һазырламышлар.

РЕДАКСИЈАЈА МӘКТУБ

ЖУРНАЛЫ ВАХТЫНДА АЛА БИЛМИРӘМ

Мән 30 илдир ки, Сизин «Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын мүнтәзәм абунәчисијәм. Һәр бир нөмрәсини сәбирсизликлә көзләјирәм. Дәрч етдијиниз мараглы, фајдалы мәгаләләр биз мүәллимләри нә гәдәр севиндирир.

Һөрмәтли редаксија, журналын сон илләрдә белә көзәл тәртибатда, нәфис шәкилдә чап олунмасы, хүсусилә синифләр үзрә програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасынын, дәрч едилмәси тәкчә мәни јох, республикамызын чохсајлы мүәллимләринин үрәјиндәндир. Бүтүн мүәллимләр адындан Сизин јарадычы коллективинизә, шәхсән Азәрбајчан дили ше'бәсинин редактору Акиф Мәммәдова, профессор Шәмистан Микајылова, тез-тез мәзмунлу јазыларла чыхыш едән педагожи елмләр намизәдләри Әнвәр Аббасова, Чимназ Әлијеваја, Асја Бәкироваја сәмими миннәтдарлығымызы билдиририк. Инанырыг ки, јарадычы коллективиниз бундан сонра да дәјәрли төвсијәләри, мәгаләләри илә биз мүәллимләри севиндирәчәк.

Һөрмәтли редаксија, бир мәсәлә бизи чох нараһат едир: нијә белә мәзмунлу, нәфис вә лазымлы журнал чох аз тиражла чап олунур? Әкәр республикамызда олан үмумтәһсил мәктәбләринин һәр бири бирчә нүсхәјә абунә јазылса, бу, нечә мин нүсхә едәр.

Әфсуслар олсун ки, сизин журнала рајонумуздан тәкчә мән абунә јазылмышам. Лакин бә'зән журналызы вахтлы-вахтында ала билмирәм.

Фикрәт БУДАГОВ,
Самух рајону, Һ. Зәрдаби адына Чобанабадлы кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

ТӘ'ЛИМ РУС ДИЛИНДӘ ОЛАН МӘКТӘБЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX синиф (105 саат)

I РУБ (27 саат)

1. Илк күн — 2 саат
2. Торпагдан пај олмаз* — 2 саат
3. Еһтијатлы ол* — 2 саат
4. Јолда — 2 саат
5. Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз — 1 саат
6. Гурбан олум* — 1 саат
7. Бабәкин јадикары* — 2 саат
8. Јаддан чыхмаз Гарабағ* — 1 саат
9. Тәбризим* — 2 саат
10. Тәбризли уста* — 3 саат
11. Мәһсәти Кәнчәви — 1 саат
12. Низами Кәнчәви — 1 саат
13. Сәнсиз* — 2 саат
14. Шаһин вә бүлбүл* — 1 саат
15. Јохлама јазы иши вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат
16. Һәбиби — 1 саат
17. Тәкрар — 1 саат

II РУБ (23 саат)

1. Илләр кечсә дә — 2 саат
2. Нәсими — 2 саат
3. Гугу гушу — 2 саат
4. Ананын сәси* — 1 саат
5. Бакы бизим фәхримиздир — 2 саат
6. Фүзули — 2 саат
7. Өлмәјә вәтән јахшы..* — 2 саат
8. Космоса јол — 2 саат
9. Севимли Нахчыванымы — 2 саат
10. Сәрчәнин сәдагәти* — 2 саат
11. Јохлама јазы иши вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат
12. Сәрчәләр — 2 саат

III РУБ (31 саат)

1. Сәрчәләр — 1 саат
2. Ганлы шәнбә кечәси* — 2 саат
3. Ағла, гәрәнфил, ағла* — 2 саат
4. Сәттәрхан* — 2 саат
5. Инсан адлары — 2 саат
6. Капитанын оғлу — 2 саат
7. 9 Мај — 3 саат
8. Чејран баласы — 2 саат
9. Ше'р дејилми? — 2 саат
10. Чәза — 2 саат
11. Охутмурам, әл чәкин — 3 саат
12. Шәкил — 2 саат
13. Јохлама јазы иши вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат
14. Кәнч гвардијачы Әли Дадашов — 3 саат
15. Тәкрар — 1 саат.

IV РУБ (24 саат)

1. Сән вә мән — 2 саат
2. Кәнч комбајнчы — 2 саат
3. Халгымызын гәһрәман оғлу — 3 саат
4. Рәссамын достлуғу — 2 саат
5. Тоникин маһнысы — 2 саат
6. Гуш јувасы* — 2 саат
7. Мән Бакыданам — 2 саат
8. Дәрсдә — 3 саат
9. Гардашымын Гыраты — 3 саат
10. Јохлама јазы иши вә сәһвләр үзәриндә иш — 2 саат
11. Тәкрар — 1 саат

* Үзәриндә * ишарәси гојулмуш мәтнләр планлашдырмаја әлавә едилмишдир.

ТОРПАГДАН ПАЈ ОЛМАЗ

Дүшмән гошунлары сәрһәдә топлашмышды. Онлар шаһа хәбәр көндәрдиләр ки, сизинлә мүһарибә едәчәјик, ја јүз кисә гызыл верин, ја да дөјүшә һазырлашын.

Шаһын адамлары гәзәбләндиләр. Дөјүшә һазырлашдылар. Шаһ исә онлары сакитләшдирди:

—Јүз кисә гызыла көрә мүһарибә етмәк, ган төкмәк олмаз, — деди вә пулу дүшмәнләрә көндәрди.

Бир нечә ајдан сонра дүшмәнләр јенә сәрһәдә топлашдылар. Дүшмән елчиләри кәлиб:

— Ја атыны бизә вер, ја да мүһарибәјә һазырлаш, — дедиләр.

— Нә? Аты онлара верәк? Һеч вахт.

— Сакит олун, ган төкмәмәк үчүн мән чанымы да верәрәм, — дөјә шаһ аты јола салды.

Шаһын онлардан горхдуғуну күман едән дүшмән бир нечә күндән сонра јенә гајытды. Бу дәфә онлар сәрһәддә јерләшән кичик бир торпаг саһәсини истәјирдиләр.

Сарај адамлары «Нә олар, гуру јердир. Верәк мүһарибә олмасын», — дедиләр. Шаһ исә е'тираз етди.

— О торпаг вәтәнин бир парчасыдыр. Вәтән исә әзиздир. Әзиз бир шеји исә пај вермәзләр. О да ки торпаг ола. Дөјүшә һазырлашын.

Дөјүш чох чәкмәди. Өзүнә чох күвәнән дүшмән мәғлуб олуб кери чәкилди.

ЕҺТИЈАТЛЫ ОЛ

Көјчәдә Рәһим адлы бир ашыг јашајырды. О һәм дә мүдрик ел ағсаггалы иди. Ашыг Рәһимин оғлу гоншу кәнддә јашајырды.

Бир күн оғул атанын јанына кәлир. Ата оғлундан сорушур:

— Оғул, гоншуларын нечә адамлардыр?

Оғул чаваб верир ки, ата үч гоншум вар. Үчү дә јахшы адамлардыр. Биринә бир аз пул лазым иди, мән дә вердим, о бири гоншум хаһиш еләди ки, атыны вер, гоншу кәндә кедим. Онун сөзүнү јерә салмадым. Үчүнчү гоншум да дејир ки, мәним торпағым аздыр, торпағындан бир аз вер мәнә. Мән дә дедим ки, фикирләшәрәм.

Ағыллы ашыг дејир ки, гоншуја көмәк етмәк лазымдыр, о нә вахт пул истәсә вер. Ат истәјәнә дә де ки, нә вахт лазым олса, кәл апар.

Үчүнчү гоншун исә пис адамдыр. Чүнки гоншу торпағына көз дикмәк намәрдликдир. Торпағы бағышламаг олмаз. Һәмин адамла еһтијатлы ол!

ГУРБАН ОЛУМ

Вәтән, бизә ана олан,
Гучағына гурбан олум.
Очаглара од пајлајан,
Очағына гурбан олум.

Көнлүмүзү дилләндирән,
Будаглары сәсләндирән,
Әлимизи күлләндирән
Торпағына гурбан олум.

Торпағындан гүввәт алан,
Үфүгләрдә далғаланан,
Одлар јурдум Азәрбајчан,
Бајрағына гурбан олум.

Мәммәд АРАЗ.

БАБӘКИН ЈАДИКАРЫ

Бу дағларда Гаја адлы бир чобан гојун отарырмыш. Күнләрин бириндә о, булағын јахынлығында ағламаг сәси ешидир. О, бир нечә саат кәзәндән сонра дашларын арасында тәмиз јорғана бүкүлмүш бир ушаг көрүр. Јорғанын ичиндә бир гәдәр гызыл вә јазылы кағыз вар иди.

Ушағы евә кәтирән чобан кағызы һеч кәсә охутмаг истәмир. О, кағызы бир гутуја гојуб кизләдир. Арвады илә бирликдә ушағын адыны Чанполад гојурлар. Она өз ушаглары кими бахырлар. Ушаг 18 јашына чатдығы заман өз Көзәл адында гызларыны она верирләр.

Илләр кечир. Бир күн Чанполадкилә бир гоча киши кәлир. Чанполад вә Көзәл ону һөрмәтлә гаршылајырлар. Гоча бир мүддәт онларда јашајыр. Бир күн гоча Чанполадын ата вә анасынын ким олдуғу илә марагланыр.

— Сөјлә, гоча, сән мәним атамсан?

— Јох, мән сәнин атан дејиләм. Лакин онун ким олдуғуну билирәм. Әввәл чобандан галан гутуну мәним јаныма кәтирин. Атанын ким олдуғуну сәнә дејим.

Чанполад һәр јери ахтарыр. Нәһајәт, гутуну тапыр. Гоча кағызы ачыб охујур. «Еј бу ушағы тапан инсан! Бу ушағын атасыны вә нәслини мәһв етдиләр. О, Бабәкин сон јадикары вә сон ушағыдыр».

М. С. ОРДУБАДИ.

ЈАДДАН ЧЫХМАЗ ГАРАБАҒ

Мән Шуша мәктәбинин једдинчи синфиндә охујурдум. Бир күн директор хәбәр верди ки, сабаһ мәктәбимизә түрк шаири Назим Һикмәт кәләчәк. О, сонра да әлавә теди:

— Илк дәфәдир ки, мәктәбимизә харичи өлкә шаири кәлир, өзү дә чох мәшһур бир шаир. Вахтымыз аздыр. Кәрәк шаири гаршыламаг үчүн тәдбир көрәк. Һәрәниз шаирин бир ше'рини әзбәрләмәлисиниз.

Мән дә кечә шаирин «Хәзәр» ше'рини әзбәрләдим.

Көрүш күнү кәлиб чатды. Һамымыз ше'р дедик. Сәһнәдән дүшәндә јазычы М. Һүсејн мәни јанына чағырды:

— Сағ ол, оғлум! Ше'ри јахшы сөјләдин. Назим әминин дә, мәним дә хошума кәлди.

Көрүшүн сонунда Назим Һикмәт чыхыш етди. О деди:

— Бура кәләндә М. Һүсејн мәнә Гарабағын тарихиндән данышды. Гарабағ мәним үрәјими фәтһ етди. Үрәјими бурада гојуб кедирәм. Бу торпағын дашы да, гајасы да оху-

јур, мусиги бәстәләјир, ше'р дејир. Хан гызы Натәван, Вагиф, Үзејир бәј Һачыбәјов, Хан Шушински, Бүлбүл Гарабағын өвладларыдыр. Дүнја дурдугча вар олсун бу торпаг! Биз кедирик, анчаг гәлбимиз бурада галыр. «Дүнја чәннәтә дөнсә, јаддан чыхмаз Гарабағ».

Залы алгыш сәсләри бүрүдү. Назим Һикмәт күл-чичәк ичиндә итди.

Наһид ҺАЧЫЈЕВ.

ТӘБРИЗИМ

Сән чыхдын гаршыма дузла-чөрәклә,
Бағындан дәрдијин күллә-чичәклә,
Икијә бөлүнмәз саф бир үрәклә,
Тәбризим, Тәбризим, аман Тәбризим!
Јох олсун башындан думан,
Тәбризим!

Ағласан, ағларам, күлсән, күләрәм,
Јашасан, јашарам, өлсән, өләрәм.
Варымы сәнинлә јары бөләрәм,
Кәл бир дә үзүндән өпүм, Тәбризим!
Башына күл-чичәк сәпим, Тәбризим!

Сәнин чичәјинә, күлүнә гурбан,
Мәнә гардаш дејән дилинә гурбан!
Вәтәнинә гурбан, елинә гурбан!
Бахдыгча һүснүнә дојмајыр көзүм!
Тәбризим, Тәбризим, көзәл
Тәбризим!

С. РҮСТӘМ.

ТӘБИЗЛИ УСТА

Дејирләр ки, әфсанәви гуш олан симург Гафгаз дағларынын ән һүндүр зирвәсиндә јува гуруб бала чыхарыр. Чүнки Гафгаз дүнјанын ән көзәл јеридир. Кујa јер үзүндә ән көзәл шәһәр тикиләндә симург кедиб орада јува тикәчәк, бала чыхарачаг. Һәмин шәһәрдә јашајанлара хошбәхтлик кәтирәчәк.

Тејмурләнк дә истәјирди ки, пајтахты дүнјанын ән көзәл шәһәри олсун. Симург да кәлиб орада јува гурсун, бала чыхарсын. Амма симург гушу кәлмирди ки, кәлмирди... Чох фикирләшди, ахырда belә гәрара кәлди ки, Сәмәргәнддә Тәбриздәки Көј мәсчидин охшары јохдур. Гошун чәкиб Тәбризи алды, ган ахытды, һәмин мәсчиди тикән устаны тапыб Сәмәргәндә кәтирди, арзусуну билдирди. Лакин уста кечә-күндүз «Тәбриз-Тәбриз», — деди, ағлады, мәсчиди тикмәјә разы олмады. Тејмурләнк ону сарајда гојуб Һиндистана кетди, гајыданадәк мәсчиди тикмәјә әмр етди.

Тејмурләнкин ханымы тәбризли иди. О да вәтән үчүн дарыхырды. Устадан һәмин мәсчиди тикмәји хаһиш етди:

— Бәлкә даһа Тәбризи көрмәдим. Һеч олмаса, онун бир парчасыны көрүм.

Уста ел гызынын сөзүндән чыхмады. Мәсчиди тикмәјә башлады. Мәсчид о гәдәр көзәл иди ки, тәбризли ханым бунлары көрәндә вәтән һәсрәтинә дөзмәјиб һәјатдан көчдү.

Тејмурләнк Һиндистан сәфәриндән гајыданда көзләринә инанмады. Мәсчид чох көзәл иди. О, устаны азад етмәк истәди. Өјрәнди ки, уста бу мәсчиди тәбризли ханымын арзусу илә тикиб. Тејмурләнк, гәзәбләнди, устанын јерини сорушду. Минарәдә олдуғуну биләндә ора галхды. Көрдү ки, тәбризли уста симург гушуна дөндү, ганадланыб учду.

О вахтдан тәбризли устанын тикдији минарәнин башында лејләкләр јува гурур, бала чыхарыр.

С. НӘЗИРЛИ.

СӘНСИЗ

Һәр кечәм олду кәдәр,
гүссә-фәлакәт сәнсиз,
Һәр нәфәс чәкдим һәдәр кетди,
о саәт сәнсиз!
Сәнин ол чәлб елəјән васлинә анд
ичдим, инан,
Һичринә јанды чаным, јох даһа
тағәт сәнсиз.
Башга бир јары нечә ахтарым,
еј назлы мәләк,
Билирәм сән дә дедин:
«Јох јарә һәчәт сәнсиз»

Сән мәним гәлбимә һаким,
сәнә гул олду көнүл
Сән әзизсән, мән учуз бир һечәм,
афәт сәнсиз!
Нә көзүм вар арајым мән сәни,
бәхтим дә ки, јох
Нә дә бир гачмаға вар мәндә
чәсарәт сәнсиз!
Сән Низамидән әкәр, архајын
олсан да, күлүм,
Кечә-күндүз арајыб олмады раһәт
сәнсиз.

ШАҺИН ВӘ БҮЛБҮЛ

Бир баһар күнүндә бағда бүлбүл шаһинлә сөһбәт едирди. О, шаһиндән сорушду:

— Бүтүн гушлар өз нәғмәләрини охујур, чәһ-чәһ вурурлар. Бәс сән нијә охумурсан? Сән тәксән, дилин дә бағлыдыр. Һәмишә сарајларда азад јашасан да, тәксән. Сәнә хүсуси гајғы көстәрилир, кәклик әти једирдирләр.

Мәним исә көзәл сәсим вар, өз нәғмәләрим илә һамыны мәфтун едирәм. Анчаг јерим тиканларын үстү, ја да гәфәс, једијим исә чүчүләрдир. Буна сәбәб нәдир?

Шаһин чаваб верди:

— Мән сәнә бир мәсләһәт верә биләрәм, сусмағы бачар. Дилини сахлајанлар һәмишә һөрмәтә лајигдир. Мән чох сирләр билирәм, анчаг һеч кимә һеч нә демирәм. Јүз иш көрсәм дә, һеч бирини дилимә кәтирмирәм. Анчаг сән чох чошурсан, бир күлә мин нәғмә охујурсан. Нәғмә охумагдан дилин јара, синән исә ал ган, једијин чүчүләрдир. Јерин тикан олур. Бу вәфасыз дүнјаја бел бағлама, һәр көрдүјүнә нәғмә демә.

НИЗАМИДӘН.

АНАНЫН СӘСИ

Ана гәлбим одланыр
Сөз дүшәндә давадан.
Бәс дејилми, еј инсанлар,
Төкүлдү ган, ахды ган.
Бәс дејилми ана торпаг
Су ичди көз јашындан!
Силаһлары јандырын
Әршә галхсын түстүсү!
Һәр обада, һәр елдә
Ганад ачсын сүлһ сөзү
Үзү күлсүн инсанларын,
Бајрам етсин јер үзү.

Јер үзүндә досту олсун
Кәрәк инсан инсанын.
Гәлбиндәки бу арзулар
Арзусудур заманын.
Мән анајам, бу сәсимдә
Јерин, көјүн дәрди вар
Сүлһә кәлин, еј инсанлар,
Јохса дүнја мәһв олар.

Новруз КӘНЧӘЛИ.

ӨЛМӘЈӘ ВӘТӘН ЈАХШЫ

Дүшмәнләр Ширвана һүчум етмишдиләр. Вахт тапыб кизләнмәјәнләр әсир апарылырды. Ган су јеринә ахырды.

Сүрәјја ханым бу вахт чај гырағында пал-палтар јујурду. Бирчә баласы Нисә дә јанында иди. Нисәнин атасы дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлмүшдү. Сүрәја ханым гызыны әзабла, әзијјәтлә бөјүтмүшдү. Онун һәр арзусуна әмәл етмишди.

Басгын хәбәрини ешидән кими һәр икиси палтарлары чај гырағына атыб евә гачдылар. Артыг евләрин чоху јанырды. Сүрәјја ханым евләринә чатана гәдәр Аллаһа јалварырды: «Ај Аллаһ, балама көмәк ол! Ону јадлардан гору!».

Евләринә чатанда онун јандығыны көрдү. Аловун дилләри көјә галхырды. Бирдән онлара бир дәстә атлы һүчум етди. Ана нә едәчәјини билмәди. «Баламы әлимдән алачаглар! Јох, бунданса өлүм јахшыдыр».

О, гызынын әлиндән тутуб јанан евин ичәрисинә кирди. Сәсләри дә чыхмады.

Атлылар да, әсирләр дә донуб галдылар. Һамы елә билди ки, ана илә бала јанан евдән нә исә көтүрмәјә кирибләр. Лакин онлар чыхмаг билмирдиләр.

Бу һадисәни көрән гочалардан бири бағырды:

— Јахшы бах, әли ганлы јағы! Аналар өз балаларыны сиздән белә горујурлар! Јахшы бахын.

Атлылар горху ичиндә узаглашдылар.

Ә. ЧӘФӘРЗАДӘ.

СӘРЧӘНИН СӘДАГӘТИ

Бири вар иди, бири јох иди. Бир сәрчә вар иди. Бу сәрчә башгаларына бәнзәмирди. Јајы аранда, гышы, пајызы исә мешәдә кечирирди. Һәмишә мешәни арандан чох севирди. Она көрә ки, јајда аранда јем бол олса да, пајызда һәр шеј гытлашырды. Зәмиләр, отлар саралан кими пајыз кәлирди. Сәрчә дә тез мешәјә учурду.

Белә күнләрин бириндә сәрчә мешәјә учду. Бир дә бахыб көрдү ки, мешә од тутуб јаныр. Мешәбәји әзијјәтлә чајдан су дашыјыб јанан јерә төкүрдү. О, ган-тәр ичиндә иди.

Сәрчә она көмәк етмәк гәрарына кәлди. Димдији илә су дашыјыб мешәнин јанан јеринә төкмәјә башлады. Мешәбәји буну көрүб тәәччүбләнди.

— Ај Аллаһын гушчуғазы, сәнин димдијиндә кәтирдијин су бу јанғына нә едәчәк?—деди.

Сәрчә деди:

— Буну мән дә билирәм. Анчаг мешәјә олан севкими көстәрирәм.

Мешәбәји вә сәрчә јанғыны сөндүрдүләр. Һәр икиси раһат нәфәс алды. Мешәбәји сәрчәјә бахыб деди:

— Ај Аллаһын зәриф гушу, каш мешәни гыранлар да сәнин кими онун гәдрини биләјдиләр.

ГАНЛЫ ШӘНБӘ КЕЧӘСИ

1990-чы илин 19 јанварында кечә рус ордусу Бакыја һүчум етди. Торпағымызы мүдафиә етмәк истәјән силаһсыз халгы атәшә тутдулар. Бакы ган көлүнә чеврилди. Мәктәбли ушаглар, чаван кәлинләр, ижид кәнчләр, јашлылар, шикәстләр вә һәтта һәкимләр дә күлләјә һәдәф олдулар. Шәһидләр ичәрисиндә азәрбајчанлылар, јәһудиләр, руслар вә татарлар да вар иди.

О кечә халгымыз сүбут етди ки, азадлыг верилмәз, ган баһасына, гурбанлар һесабына алынар.

Бајраглары бајраг јапан үстүндәки гандыр.
Торпаг уғрунда өлән варса, вәтәндир.

20 јанвар сәһәри Бакынын тарихиндә ән кәдәрли, ән гәмли күнләрдән бири иди. О күн Бакыда һәр шеј ики рәнкә бојанмышды: гырмызы вә гара. Бүтүн шәһәр гара кејинмишди. Биналар да, ағачлар да, инсанлар да. Јалныз шәһидләрә јас сахлајан гәрәнфилләр ал-гырмызы иди.

Дүнән күлләләр јағырды бу јоллара, бу күн исә гырмызы күлләр, чичәкләр.

Бу гара јазылара,
Бу көрпә гузулара,
Бу өлән арзулара,
Ағла гәрәнфил, ағла.

АҒЛА, ГӘРӘНФИЛ, АҒЛА

Гәрәнфил шәһид ганы.
Ган көтүрдү дүнјаны...
Ағла, инләт дүнјаны...
Ағла, гәрәнфил, ағла.

Бәхти асылан гыза,
Һүнәрдә аслан гыза,
Тоју јас олан гыза
Ағла, гәрәнфил, ағла!

Бу төкләнмиш ширләрә,
Бу архасыз әрләрә,
Бу талесиз нәрләрә
Ағла, гәрәнфил, ағла!

Бу күнаһсыз ганлара,
Бу дидилмиш чанлара.
Бу чансыз чаванлара
Ағла, гәрәнфил, ағла!

Бу гара јазылара,
Бу көрпә гузулара,
Бу өлән арзулара
Ағла, гәрәнфил, ағла!

Хејрә шәр үстүн кәлди,
Инилтили үн кәлди...
Ағламалы күн кәлди
Ағла, гәрәнфил, ағла!

Мәммәд АСЛАН.

СӘТТАРХАН

Иран торпағында Мәммәдәли шаһын падшаһлыг етдији заманлар иди. Шаһ мәмләкәтин бүтүн варидатыны гурд кими јејир, халгын варјохуну әлиндән алыб өз хәзинәсинә долдурурду.

Мәмләкәтдә әдаләтсизлик һәддини ашмышды. Хүсусән дә Иранын шималында Азәрбајчан вилајәтләриндә халгын күзәраны чох пис иди. Теһран ағалары Азәрбајчанын вар-јохуну зәли кими соруб дашыјырдылар. Азәрбајчан елләринин сәбр касасы долмушду. Елин икид оғланлары силаһланыб дағлара, мешәләрә чәкилирдиләр. Бу сарај әһлини нараһат етмәјә билмәзди. Шаһ өз вәзир-вәкилләриндән суал етди ки, Азәрбајчандакы бу үсјанын гаршысыны нечә алмаг олар?

Бүтүн сарај әһли чаваб верди ки, азәрбајчанлыларын дилини анчаг өз ичләриндән чыхан адам биләр. Бу исә гарадағлы Сәттархан ола биләр, чүнки о, чох зирәкдир, халгын ичиндә һөрмәти вар. Әкәр Сәттархан бу ишдән әл чәксә, халгы үсјанларда иштирак етмәјә гојмаса, азәрбајчанлылар онун сөзүнә бахар. Гәрара алынды ки, мәктуб јазыб Сәттарханы Теһрана чағырсынлар.

Сәттархан мәктубу алыб охуду вә јола һазырлыг көрмәјә башлады. Достлары бу ишин бир тәлә олдуғуну билиб, ону бу фикирдән дашындырмаг истәдиләр. Сәттархан деди ки, әкәр мән сараја кетмәсәм, мәни горхаг адландырачаглар. Һәм дә мәним шаһа демәли сөзүм вар.

Сәттархан бир нечә күндән сонра Теһрана кәлди. Ону күл-чичәклә, тәнтәнә илә гаршыладылар. Бөјүк мәчлис гурулду. Бу мәчлисдә Шаһ Сәттархана деди:

— Сәттархан, сән Азәрбајчанда үсјанлары сакитләшдирмәлисән. Әкәр дедијимә әмәл етсән, сәнә чохлу пул вә вәзифә верәрәм.

Сәтархан ачы-ачы күлдү:

— Шаһ, сән мәни пулла сатын алмаг истәјирсән. Мән азәрбајчанлыјам вә вәтәними, халгымы сатмарам. Биз өз һаггымызы тәләб едирик, инсан кими јашамаг истәјирик.

«Сәттархан» дастанындан.

ГУШ ЈУВАСЫ

Атасы јајда Ваһиди Крыма апармышды. О, Гара дәниз саһилиндәки көрмәли јерләри оғлуна көстәрди. Һәр шејдән чох онун хошуна кәлән гәһрәман Севастопол шәһәри олду. Севастопол вурушуну тәсвир едән панорамы көрәндә һејрәтдән Ваһидин ағзы ачылы галды. Дәјирми бинада дүзәлдилмиш панорама шәкил демәк чәтин иди. Елә бил әсил мүһарибә мејданы иди. Ваһид панорама баханда елә билди ки, бу дәгигә адамлар һәрәкәт едәчәк, вурушма гызышачаг, гырғын башланачагдыр.

Бинанын һәјәтиндә топлар, танклар гојулмушду. Бәләдчи бу топлар вә танклар һаггында данышанда Ваһидин көзү топун луләсиндәки гуш јувасына зилләнди. Танкларын да бир нечә јериндә гушлар јува тикмишди. Ана гушлар балаларыны јемләјиб бөјүтмәк истәјирдиләр. Онлар димдикләриндә гурд, чүчү, дән кәтирир, јенидән учуб кедирләр.

Севастополдан Јалтаја гајыданда Ваһид атасындан хәбәр алды:

— Ата топлары мүһарибәјә апаранда гушларын јуваларыны учурачаглар?

Атасы оғлунун бојнуну гучаглајыб деди:

— Јох, бала, бу топлары, танклары даһа һеч бир јерә тәрпәтмәјәчәкләр. Бүтүн инсанлар чалышыр ки, бир дә мүһарибә олмасын.

Ә. ВӘЛИЈЕВ.

Планлашдырманы педагожи елмләр намизәдләри Чимназ ӘЛИЈЕВА, Севда АББАСОВА вә елми ишчи Тәранә ИСМАЈЫЛОВА һазырламышлар.

МҮДРИК КӘЛАМЛАР

Дејибләр ки, «Ләјагәт әгл вә әдәбдәдир, әсил-нәсәбдә дејилдир!». Бөјүклүк мә'рифәт вә биликдәдир, һаралы вә кимләрдән олмагда дејилдир. Бил ки, сән ата вә ананын ша'н-шөһрәти илә кифајәтләнмәмәлисән, чүнки о, харичи бәзәкдир. Әсл ад-сан она дејәрләр ки, ону өз исте'дад вә бачарығынла әлдә етмиш оласан.

***

Чамаат арасында данышаркән көзәлләрини даныш ки, халгын хошуна кәлсин вә габилијјәтинин дәрәчәси мә'лум олсун. Бөјүк вә ағыллы адамлары сөзләринә көрә танырјарлар, сөзләри адамлара көрә јох. Һәр адам өз сөзүнүн алтында кизләнмишдир. Әли Әмирәлмө'минин белә демишдир: «Һәр кәс өз дилинин алтында кизләнмишдир». Сөз вар бир чүрә дејәрсән, инсанын руһу тәзәләнәр, башга чүрә дејәрсән адамын гәлби кәдәрләнәр.

***

Елми јахшы өјрән, өјрәндијини исә јахшы ибарәләрлә ифадә ет ки, мә'насыз мүддәа, јерсиз сөз, јарарсыз мовизә үчүн хәчаләт чәкмәјәсән. Һәр нә десән, хофла рича арасында де, бир дәфәлијә дә һамыны баштантутма саваб етмәмиш, бећиштә көндәрмә.

«ГАБУСНАМӘ».

БУ САЈЫМЫЗДА

М. Мәрданов—Азәрбајҹан тәһсилиндә Авропа програмлары 2

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘҸРУБӘСИ

Б. Мурадов — Фүзулинин «Лејли вә Мәҹнун» әсәринин тәдриси 5

Б. Гурбанов — Синтактик тәһлилә даир мүлаһизәләр 9

И. Нәбијева — Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафында синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар тәдбирләрин ролу 12

С. Һүсејноғлу — Ифадәли оху нәдир, әдәбијјат дәрсләриндә нијә тәтбиг едилмәлидир 16

Н. Нахчыванлы — Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси јоллары 20

А. Пашајев — Лексик вә грамматик шәкилчиләрин өјрәдилмәси һаггында 23

А. Мәммәдов — Бәдилијин фонетик сәвијјәдә ифадәси вә онун тәдриси барәдә 29

Ә. Бәдәлова — Әсилзадәләр дастаны 32

РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Ф. Әлијев — Саит вә самит сәсләрин тә'рифи дәгигләшдирилмәлидир 37

НӘЗӘРИ МӘСӘЛӘЛӘР

Р. Новрузов — Фе'л категоријасы илә бағлы омоним шәкилчиләр һаггында 39

АЛИ МӘКТӘБ МЕТОДИКАСЫ

Е. Магсудов — Филолоҝија факүлтәләриндә Азәрбајҹан вә түрк дили орфографијасынын мүгајисәли тәдриси 43

МӘ'НӘВИ СӘРВӘТИМИЗ: «КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД»

Ә. Танрывердијев — «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бә'зи антропонимләрин изаһы 47

СОРУШУН, ҸАВАБ ВЕРӘК

А. Мәммәдов — Суаллара ҹаваб 51

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН ТӘДРИСИ ТАРИХИНДӘН

Ј. Сејидов, П. Тәранә — «Түркҹә сәрф-нәһв» дәрслији 52

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

У. Әһмәдзадә — «Азәрбајҹан дилинин тарихи диалектолоҝијасы» 56

МӘСЛӘҺӘТ

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V-XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 58

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 66

Үнванымыз: Бакы — 10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 11.07.2000. Чапа имзаланмыш: 14.08.2000. Кағыз форматы 70х108¹/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 2788. Сајы 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012